

Др Коста МИЛУТИНОВИЋ

БОКЕЉСКИ УСТАНАК И ВАГНЕРОВА АФЕРА

I БАУК ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРОПАГАНДЕ

После пада Баховог десетогодишњег апсолутистичког режима, који је био потпуно дотрајао и — после аустриских пораза у рату са Пијемонтом и Француском — више није имао основних услова за даљи опстанак, наступиле су у Аустрији тешке унутрашње борбе и озбиљне друштвено-политичке кризе, које су потресале и саме основе Хабзбуршке Монархије. После отпуштања Бахове владе, цар Фрања Јосиф поверио је државно кормило Антону ритеру фон Шмерлингу, крутом централисти, чији је режим претстављао прелаз од ранијег Баховог апсолутизма ка тадашњем европском либерализму, али на централистичким основама. За време Шмерлинговог провизоријума (1860—1865) вођене су огорчене борбе између централиста и федералиста. Док су политички претставници аустриских Немаца били већином централисти, дотле су вођи словенских народа у Аустрији били у великој већини федералисти. Међутим, услед даљих унутрашњих противречности и све бржег развоја капиталистичких односа и социјално-економских супротности, настала су нова идеолошка прегруписавања и међу политичким странкама и струјама самих аустриских Немаца, што је условило и нове политичке констелације и далекосежне промене у унутрашњем организму Хабзбуршке Монархије. На челу федералистичке опозиције за време Шмерлинговог провизоријума налазили су се гроф Рихард Белкреди и гроф Хенрих Јарослав Клам-Мартиник. Обојица пореклом из старог чешког племства, они су били истовремено и истакнути аустриски државници, добро уписани на бечком двору, и бескомпромисни противници Шмерлинговог централистичког устава и целокупне његове унутрашње политике, која је била пуна тешких противречности, лутања и тражења, посртања и несналажења. Белкреди и Клам-Мартиник нису били усамљени у својој борби против Шмерлинга; на њиховој страни били су и вође Народне странке у аустриској Пољској, гроф Адам Потоцки и Казимир Грохолски; и словеначки прваци који су сањали о великој Југословенској федерацији, у коју би имале да уђу и балканске земље, наравно у оквиру Хабзбуршке Монархије; и вође Народне

странке у Хрватској, Штросмајер и Рачки. Аустриски историчар Јозеф Редлих даје ову карактеристику Белкредијевог покушаја:

Прави циљ Белкредија и његових пријатеља био је пре свега да трајно отклони Шмерлингов устав за западну половину државе. Иза тога стајала је њихова омиљена идеја, коју само нису никада до краја смислили, наиме о разграђивању старе, у XVII и XVIII веку изграђене немачко-словенске јединствене државе и њене моћне бирократије у прилог једног сталешко-федералистичког устава на основу признања „историско-политичких индивидуалитета“ земаља...

Белкредијева влада остала је на државном кормилу свега непуне две године (1865—1867). Потпомагана од аустриских федералиста и од већине политичких претставника словенских народа, с једне стране, а одлучно нападана од аустриских централиста и од велике већине мађарских политичких претставника, с друге стране, Белкредијева влада није успела да оствари ни минималан део свога федералистичког програма. Већ у фебруару 1867 коначно је одбачен Белкредијев план о преуређењу читаве Хабзбуршке Монархије на новим, федералистичким основама. Белкредија је изабацио из седла гроф Фридрих Фердинанд Бајст (Beust), поставши државни канцелар и министар иностраних дела. Он је из саксонске службе прешао у аустриску и постао творац аустроугарског дуализма. Његову политику јасно карактеришу две његове често понављане изреке, које су убрзо постале основице читавог његовог политичког става. У односу према Пруској, Бајстова је лозинка била: „Освета за Кенигрец!“ У односу на Словене, његова је омиљена парола гласила: „Словене треба притиснути уза зид!“ Истакнути енглески историчар Ситон-Ватсон дао је ову језгровиту карактеристику Бајста као политичара: „Површан и изузетно сујетан, био је он с једне стране детињски пријемчив за мађарска умиљавања, али с друге стране није био дорастао мађарској државничкој вештини. Последица је била та да је он убрзо стекао уверење да би Мађари могли постати подедно оруђе за понижење Пруске и да стога морају бити држани у добром расположењу. Како није био упућен у појединости угарског проблема и расних размирица, то он наравно није ни мислио да уводи један систем који ће власт између двеју најјачих националних група у Монархији разделити на штету осталих народа“.²

Најближи сарадник канцелара Бајста био је председник аустриске владе и министар земаљске одбране гроф Едуард Тафе. Фрања Јосиф и Тафе били су другови и пријатељи још из раног детињства. Тафе је био „можда једини међу царевим државницима којег је он сматрао за свога личнога пријатеља... После кнеза Шварценберга, Тафе је био први државник по царевом укусу...“

¹) Joseph Redlich, *Kaiser Franz Joseph von Österreich*, Berlin, 1929, 301—302.

²) R. W. Seton—Watson, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*. Berlin, 1913, 69.

Његова кроз дугогодишњу праксу у унутрашњој политици развијена државничка личност имала је са бићем Фрање Јосифа многостране сродности у мишљењу и пословању...³ Пореклом Енглец, чији је предак дошао из Ирске и ступио у Валенштајнову армију, док су се грофови Тафе као перови Ирске и даље водили у регистрима енглеског Горњег дома, Тафе је већ био прави Бечлија старога кова и типичан државник францјозефске Аустрије. Док су његови наследници дозвољавали да режимска штампа у масама доноси славопојске о њиховом раду и апотеозе њиховим тобожњим политичким успесима и државничким заслугама, докле је стари Тафе, добро познајући свога господара, примењивао супротан метод, који је он овако окарактерисао: „То сам ја сасвим друкчије радио! Ја сам сâм поручивао у штампи честе нападаје и оштру критику, и онда сам молио цара за његову потпору. Јер цар није волео да његови министри преко штампе сами себи признају популарност и постигнућа. Према његовом мишљењу, само царев суд одлучује о вредности министара“.⁴

У избору министара ни канцелар Бајст ни гроф Тафе нису били срећне руке. Главни стубови режима били су: министар унутрашњих послова д-р Карл Гискра, министар правде д-р Едуард Хербст и министар рата, фелдмаршал-лајтнант фон Кун. Њихове политичке физиономије изгледају отприлике овако. Као народни посланик у франкфуртском парламенту 1848 Гискра је заступао великонемачку оријентацију; после пада Баховог апсолутизма постао је један од вођа Немачке либералне странке у Чешкој и залагао се за одржавање Аустрије као јединствене државе; за време пруске окупације био је градски начелник у Брну; 1867 претседник бечког парламента; 1867—1870 министар унутрашњих послова и, као такав, поборник политике крвавог угушивања Бокељске буне; у борбама између централиста и федералиста потпуно на страни првих; његовом политичком угледу много су шкодиле бескрупулозне финансиске трансакције и берзанске спекулације. У млађим годинама професор правне филозофије и кривичног права на Универзитету у Лавову, д-р Хербст је од 1861 народни посланик и један од вођа Уставне странке у бечком парламенту; као министар правде 1867—1870 залагао се за строгу централизацију аустриских земаља и експонирао се против федералиста; немачки канцелар Визмарк оштро га је нападао и иронизирао. Министар рата Кун био је типичан претставник аустријске солдатеске и безобзиран противник словенских народа у Аустрији; као такав, Кун је дао најшира овлашћења далматинском намеснику у Задру за крваво угушивање Бокељске буне.

Режим Бајста и Тафеа прекинуо је не само са федералистичком политиком раније, Белкредијеве владе — као што се то могло и очекивати после дуалистичког поравнања између Беча и

³) Joseph Redlich, Kaiser Franz Joseph. 374.

⁴) Ibid. 376.

Пеште — него је одмах инаугурисао изразито непријатељску политику према словенским народима у Аустрији. Први су били на ударцу Чеси, економски најразвијенији, културно најизграђенији и политички најактивнији међу свима словенским народима у Хабзбуршкој Монархији. Режим Бајст—Тафе није хтео ни да чује за политичке концесије и државно-правне уступке, које је Белкредијева влада хтела да учини Чесима. На овакав непријатељски став бечкога режима одговорили су чешки опозициони политичари путовањем у Русију и Француску, да би водећим руским и француским државницима усмено објаснили тежак положај чешкога народа у Хабзбуршкој Монархији. Један од аустријских историчара-марксиста приказао је овај чешко-аустријски политички сукоб овим речима:

Цела ствар није била ништа друго него демонстрација, ни у Москви ни у Паризу није ништа озбиљно уговорено... Ипак је то било довољно да би немачки либерали викали на „велеиздају“ и да би Фрања Јосиф и конзервативни федералисти почели да се носе мишљу да би Чесима ипак требало нешто дати, да би се убудуће спречила оваква путовања штетна по престиж Монархије. Већ сама сумња да су извесни разговори планирани била је са своје стране довољна да Немце у Чешкој и Моравској отера у офанзиву, тако да су они 1868 у Чешкој и Моравској приредили такве уличне демонстрације (које су се, наравно, завршиле тучама између Чеха и Немаца) да се морало прогласити опсадно стање⁵.

Готово истовремено дошло је до оштрих сукоба и тешких борби и на југу Хабзбуршке Монархије: у Словеначкој између Словенаца и аустријских Немаца; у Истри, Хрватском Приморју и Далмацији између Хрвата и Срба, с једне стране, и Италијана и талијанаша, с друге стране. Уколико је мисао о јединству Јужних Словена у редовима словеначке, хрватске и српске либералне грађанске интелигенције и напредне омладине све више сазревала и јачала, утолико је бечки двор све упорније настојавао да бацни јабуку раздора међу југословенске народе, држећи се своје већ опробане традиционалне лозинке: „Divide et impera!“ — Ову политику цепања и завађања југословенских народа спроводио је бечки двор истовремено и упоредо преко канцелара Бајста, с једне стране, и преко грофа Андрашија, с друге стране. Фердо Шишић је тачно констатовао: „Претседник мађарске владе, гроф Јулије Андраши, заиста је тада уз помоћ аустроугарског генералног конзула у Београду Бењамина Калаија (доцнијега министра заједничких финансија), интригирао код српске намјесничке владе. Код тога имао је на уму да Србију прије свега отуђи Русији и привуче у мађарску сферу, и друго, да што љуће завади Србе и Хрвате. У ту сврху Андраши нудио је српској влади источну чест Босне и Херцеговине, док би крајеви што леже на западној оба-

⁵) Ewa Priester, *Geschichte Österreichs*, II, Wien, 1949, 429.

ли Врбаса и Неретве имали припасти Аустро-Угарској. Понуду у том смислу ставио је Калај у Београду на почетку октобра 1868“.⁶ Вертхајмер, биограф грофа Андрашија, заступао је исту мисао: „Припадне ли један део Босне и Херцеговине заиста Србима, то ће ови кроз то морати да доспеју у непријатељски однос према Хрватској, која истовремено полаже захтеве на обе ове турске провинције. Само је тако од Мађарске могла да буде одагната стално претећа авет једног присног уједињења Срба и Хрвата. Мађарска је била сигурна да Хрвати Србима никада неће моћи опростити задобијање турског подручја“.⁷

То исто што је Андраши предузимао на српској страни — чинио је на хрватској страни Бајст преко читавог низа људи, не само политичара и државника него чак и преко научника и генерала. Бајст је плански и систематски сејао семе раздора на свима пољима јавног живота, намерно распирујући националистичке страсти и племенске супротности. Херман Вендл је проницљиво уочио: „Откада су појму Србин и Хрват кроз распре образованог слоја нарасле оштрице, увукло се неповерење и ненаклоност у односе оба племена“.⁸

Тадашњи царски намесник Далмације, Иван ритер фон Вагнер (1815—1894) спадао је у ред оних истакнутих аустријских виших официра које је бечки двор употребљавао не само за извршавање војних задатака него истовремено и најделикатнијих политичких и дипломатских мисија. Пре него што је послат у Задар у својству царског намесника, Вагнер се налазио на високом и одговорном положају војног команданта града Земуна, истурене пограничне вароши на крајњој периферији Хабзбуршке Монархије, изванредно значајне претстраже Аустрије према Србији, Балкану и читавом Блиском Истоку. Команданти Земуна још од самога почетка Првог српског устанка држали су у својим рукама главне конце аустријске обавештајне мреже и из Земуна су полазили шпијуни, агенти и конфиденти у Србију и остале балканске земље са специјалним задацима. Стекавши искуства, рутине и праксе у Земуну, где је провео пуне две године (1866—1868), Вагнер је унапређен за царског намесника Далмације, са седиштем у Задру. Ова је позиција била још важнија с обзиром на све изразитије испољаване аустријске аспирације према Босни и Херцеговини, с једне стране, и према Црној Гори, с друге стране. Као што је познато, већ убрзо после пораза код Кенигреца аустријска политика се све више оријентисала према Балкану и бечки двор је сматрао Босну и Херцеговину као „природно залеђе

⁶) Фердо Шишић, Кореспонденција Рачки—Штросмајер, I Загреб, 1928, 71.

⁷) E. Wertheimer, Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, 1910, I, 461.

⁸) Hermann Wendel, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit. Frankfurt am Main, 1925, 373.

Далмације“. На југу, одмах иза Боке Которске, дизала се Црна Гора као упориште Русије на Балкану. Док је тадашња спољашња политика кнежевине Србије, после убиства кнеза Михаила, под намесништвом Миливоја Блазнавца, Јована Ристића и Јована Гавриловића, била оријентисана више према Аустро-Угарској него према Русији, дотле је спољашња политика кнежевине Црне Горе упирала своје погледе више у Русију, иако је сам кнез Никола будно пазио да се не замери бечком двору, вешто лавирајући између Петрограда и Беча.

Далмација се у то доба налазила у врло тешком политичком положају у процепу између Аустрије и Угарске. У смислу дуалистичког поравнања између Беча и Пеште, Далмација је после 1867 формално припала Угарској, односно Троједној Краљевини (Хрватској, Славонији и Далмацији), али је стварно и даље остала у државноправном саставу Аустрије и слала своје политичке претставнике у Царевинско веће у Беч (Reichsrat). Један од вођа Народне странке у Дубровнику, конте Нико Пуцић, у своме писму од 15 октобра 1868, овако оцртава свом пријатељу дон Миховилу Павлиновићу политичко расположење у Дубровнику у тадашњим историским условима: „По овој великобној нагодби међу Угарске и Хрватске, ми бисмо морали поћ у коло држава круне Светога Стјепана. Мој брат Медо (има) увјерење да Аустрија неће нигда то допустити, јер би то било њено самоубојство... Волијо би, драги Дон Мићо, остати у положају данашњем, него ступити у сустав угарски с аутономијом Далматинском... Горе би нам било него што је хрватској странки у Риџи. А хоће ли Мађари збиља допустити, да се Хрватска умножи с утеловљењем Далмације? То је велико питање“.⁹ Међутим, Павлиновић и велика већина истакнутих народњака у Далмацији мислили су друкчије од конта Ника Пуцића и његових једномишљеника, дубровачких госпара. Народњаци су с разлогом претпостављали да ће прикључењем Далмације Хрватској и Славонији Народна странка при првим идућим изборима извојевати апсолутну већину посланичких мандата у Хрватском сабору и да ће онда успети да обори хрватско-угарску нагодбу и изборити Троједној Краљевини знатно повољнији политички и државноправни положај него до тада. Павлиновићев одговор Пуцићу није до данас објављен, вероватно није ни сачуван, али је извесно да се они у овоме питању нису могли сложити.

Према извесним индицијама судећи, изгледа да је већ крајем новембра 1868 постојало извесно револуционарно врење или, у најмању руку, неко симптоматично кретање међу народним масама у Боки Которској. То се даје наслутити из писма истакнутог књижевника и бокелског народног посланика Стјепана Митрова

⁹) Марин Павлиновић, Из кореспонденције дубровачких политичара с Миховилом Павлиновићем. Решетаров зборник из дубровачке прошлости. Дубровник, 1931, 204.

Љубише, упућеног из Беча 22 новембра 1868 Миховилу Павлиновићу. Нарочито је карактеристична ова Љубишина информација Павлиновићу: „Данас се чека овдје наш Намјесник. Чујем да оће да потражи противу Боки изнмжно стање“.¹⁰ Иако је изнмжно стање у Боки проглашено тек много доцније, безмало тек после годину дана, ипак је симптоматично да се већ тада у бечким политичким круговима о томе говорило, јер да ову информацију није сазнао из озбиљног извора, Љубиша је сигурно не би јављао Павлиновићу и, преко њега, политичким пријатељима у Далмацији.

Дошавши као царски намесник у Задар са широким овлашћењима и, по свој прилици, са конкретним политичким директивама аустриског канцелара Бајста, Вагнер је одмах од почетка настојао да ухвати везу са вођима Хрватске народне странке, ђаковачким бискупом Јосипом Јурјом Штросмајером и његовим најближим сарадником и саветодавцем Фрањом Рачким, истакнутим хрватским историчаром и председником Југословенске академије знаности и уметности. Баш у то време дошао је у тешку кризу сплитски новчани завод *Associazione dalmatica*, који ће убрзо пасти под стечај. С обзиром да су и загребачка Академија и ђаковачки Каптол били финансиски ангажовани у том заводу, Штросмајер се обратио Вагнеру у тој ствари. Рачки, у своме писму од 10 јула 1869, јавља Штросмајеру да се из једнога дописа Министарства за Хрватску „напомиње дописивање између Вас (Штросмајера) и Вагнера“.¹¹ Одговарајући Рачкоме, у свом писму од 20 јула 1869, Штросмајер јавља да ће Мато Мразовић, један од првака Народне странке, ускоро поћи у Задар и поручује преко Рачкога Мразовићу „да походи у Задру фелдмаршал-лајтнанта Вагнера и да му у име моје захвали, што се заузима за наш спљетски новац“.¹² По свему судећи, Рачки није био нимало одушевљен што се Штросмајер уопште упустио у било какву преписку са Вагнером; у свом писму од 25 јула 1869 Рачки пише Штросмајеру, алутирајући на Мразовићев одлазак Вагнеру, између осталог: „Наши људи морају бити веома опрезни у послу, који започеше. Два непријатеља (Немац и Мађар) вребају на нас; ако се тко од њих примакне, не чини тога из љубави према нашој ствари, него из себичности. У осталом сви знакови кажу, да је садањи сустав допстио на врхунац, па да ће ствари сада низбрдице“.¹³ После овога писма, и сам Штросмајер је увидео да је Рачки у пуном праву и у свом писму од 30 јула 1869 пише Рачкоме: „Посао наш и Мартин јест врло деликатне нарави. Ја би о тому радо с Вама и ш њим говорио. Зависи ствар од наше мудрости и опрезности. Ви

¹⁰ Марин Павлиновић, Фрагменти из препорода у Далмацији. Мисао, XXXII, 5—6, 1930, 376.

¹¹ Кореспонденција Рачки—Штросмајер, I, 81.

¹² Ибид. I, 85.

¹³ Ибид. I, 86.

ћете и онако к мени, пак ћемо се онда потанко о тому споразумјети“.¹⁴

Није познато ни када су се састали Штросмајер и Рачки, ни у чему су се споразумели у погледу даље акције, али је чињеница да је Мате Мразовић ипак отпутовао у Задар, на састанак са Вагнером, вероватно почетком августа 1869. Међутим, пре Мразовићевог доласка Вагнер се у Марибору састао с Антом Орешковићем, Хрватом из Баније, некадашњим аустријским официром, који је још 1862 прешао у Србију, ступио у српску војску и постао главни повереник кнеза Михаила, који му је поверавао многе важне политичке и дипломатске мисије; за време намесничког режима Орешковићев политички значај умногоме је опао, али је он и даље играо политичку улогу. Вагнер се с Орешковићем састао у Марибору, а затим са Мразовићем у Задру. О вођеним разговорима Вагнер је обавестио канцелара Бајста писмом, датираним 8 августа 1869, у коме износи ове појединости:

Мразовић ми је рекао да су хрватски народњаци, који су увек радили на томе да се задобију словенске земље под Турском, спремни да се за тај циљ ставе на располагање, али да су им руке везане, јер би њихов рад у томе правцу био бескористан, пошто аустријски систем да своје Словене увек пригњечи уза зид не може ни на који начин да удије поверење Босанцима... Упитах га да ли је он кадгод о томе размишљао колико ће вредети име хрватско ако би се, например, Босна сјединила са Србијом? „Да, то знамо, и у таквом случају не би нам остало ништа друго него да им се и ми придружимо“. На то му рекох да је он сада више казао него што је хтео да каже, а он похита да то поправи овим речима: „Али то неће никада бити, Босна и Херцеговина морају припасти Аустрији, ми Хрвати смо увек за то радили, али нас је Аустрија увек осуђивала као бунтовнике и русофиле. У невољи онај који се дави хвата се и за сламку, те тако смо и ми у нужди једнога тренутка погледали на Русију, али ми мрзимо Русе, и ништа толико не желимо него да останемо у Аустрији, иако нас она притискује уза зид. Верујте ми, нисмо ми него су хрватски унионисти највећи непријатељи Аустрије, јер се они само из мржње према Аустрији повезују са Мађарима, а уствари су националисти као и ми. Ви видите да Вас и Мађари варају и скоро ће доћи време кад ће они с нама бити једно. Влада треба да даде доказа да хоће и према свагда јој верним Словенима да буде праведна, она треба да задобије њихово поверење и онда ће све доћи само од себе“.

На моју примедбу да се ја не осећам позваним улазити у такве дискусије, али да морам остати при свом уверењу да политички опстанак Хрватске и Далмације зависи од тога да се те земље ослободе из географске и материјалне прикљештености — одговори Мразовић да се његова странка за тај циљ ставља влади на распо-

¹⁴) Ибид. I, 87.

лагање. И он сматра да се не сме губити времена, нити шта пропустити, јер Русија и Србија раде врло активно у оним земљама...¹⁵

У истом писму барон Вагнер јавља грофу Бајсту да је „добри поверљив извештај да је на Цетињу, за време свечаности крштења, а на инсистирање кнеза Долгоруког,¹⁶ направљен уговор између Србије и Црне Горе да се у своје време Херцеговина сједини са Црном Гором а Босна са Србијом. Тај уговор, који сада има 28 чланова, преведен је одмах на немачки и тај је превод уручен пруском конзулу барону Лихтенбургу, а српски оригинал однео је познати прота Сундечић¹⁷ у Београд, где је ратификован. Према том уговору обе ове државе, увећане словенским земљама Турске, сачувале би свака своју административну аутономију, биле би једна према другој независне, само би у војном погледу састављале једну државу, која би стајала под заштитом Русије, која би умела да одржи начело немешања“.¹⁸

Вагнер извештава, у истом писму, Бајста и о свом другом састанку са Мразовићем, после његовог повратка са пута по Далмацији:

Пошто ми је врло исцрпно испричао своје утиске с пута, поменуо је да се у Котору видео са Сундечићем. Ја га упитих зар му поп није ништа ново испричао. Мразовић ме само погледа питајући: „Па, рекох, Сундечић је ту скоро носио у Београд врло интересантне депеше“. На то ми је он одговорио како му је познато било да је Сундечић у јуну био у Београду, али само зато да обиђе једног од својих синова, као што му је он сам казао. „Биће да је он од Вас сакрио, рекох ја, да је носио у Београд уговор, по-

¹⁵) Österreichisches Staatsarchiv. Präsidial—Section des Ministeriums des Aeussern. Dep. II. Nr. 55/1869. Ово је писмо преведено и првобитно објављено у књизи Др. Владана Ђорђевића: Црна Гора и Аустрија. Београд, 1924, 293—297. Текст ранијег превода је савршен са текстом немачког оригинала и местимице исправљен. Исто је тако урађено и са свима осталим документима, објављеним у цитираној Ђорђевићевој књизи, јер је већ више пута констатовано да су базмало сви преводи немачких докумената у његовим историским списима сакривени пребрзо и непажљиво, тако да се морају ригорозно контролисати, упоређивати с оригиналима и местимице кориговати.

¹⁶) Кнез Долгоруки, руски царистички генерал, као заступник кума, руског цара, крстио је четврту ћерку црногорског кнеза на Цетињу 1869. Том приликом били су на Цетињу и сви конзули из Дубровника и Скадра. У част страних гостију приређене су велике војне параде на Цетињу. Владан Ђорђевић вели: „Свакоме госту показивана је сабља краља српског Стевана Уроша (којег?) на којој пише „Боже спаси Краља“ (?). Та је сабља у претпрошлом руско-турском рату одузета од једног турског војника (?) и од тога доба налазила се у ризници Цара руског“ (Црна Гора и Аустрија, 289). Руски цар је сабљу поконио кнезу Николи, у чијој ју је ризници видео д-р Перо Шоћ: „Ту је била и сабља краља Милутина Немањића“ (Његошево уздарје, Политика, 8-IV-1956). Према тврђењу Владана Ђорђевића, са Долгоруковим дошли су на Цетиње и Јован Вацлик, Чех који је тада живео у Петрограду, и Филип Христић, бивши министар спољних послова кнежевине Србије. „Та свита Долгорукова била је за аустријског конзула доказ, да је крштење било-

коме ће Херцеговина припасти Црној Гори, а Босна Србији“. Мразовић је био врло зачуђен и нехотице му се омаче питање: „А зар о Далмацији нема ништа у том говору?“ Кад му ја рекох да у таквом питању не може ни бити речи о Далмацији, он ми саопшти да зна за преговоре који су вођени 1866 и по којима је Србија имала да се рашири до Јадранског Приморја, а Црна Гора је имала да добије Боку Которску. Ја га упитах за мишљење да ли он са свога гледишта сматра да је могућан такав уговор између Србије и Црне Горе као што се прича да је сада закључен? Он одговори да ствар изгледа врло вероватна, јер како кнез црногорски тако и београдска влада имају интереса да се претварају како они тобоже настављају своју велику политику. „Видите, баш зато ми не смемо више губити времена, а Ви треба да уверите владу да најзад ваља радити. Ми ћемо зацело верно и лојално стајати уз њу“.¹⁸

Враћајући се „још мало на Мразовићево путовање у главна места Далмације, у којима се састајао са вођима Народне странке“, Вагнер јавља Бајсту: „Имам узрока да слутим да је задатак ових састанака био да се утиче на овамошње анексионисте да напусте мисао о прикључењу Угарској, јер дамлатински Словени не би од тога прикључења ништа друго добили до мађаризацију, као што је случај у Хрватској“. На крају свога писма Вагнер долази до ових закључака:

То је, углавном, суштина мојих разговора с адвокатом Мразовићем. Ови разговори показују да још не постоји страшило Југославија, али да постоји авет југословенских заплега, ако се не ради у супротном правцу. Разуме се, унапред решен да у овој деликатној ствари будем врло резервисан, ја нисам могао Мразовићу

само маска за некакву важну политичку мисију“ (Црна Гора и Аустрија, 289).

¹⁷) Јован Сундечић, православни свештеник и професор задарске богословије, побратим дон Миховила Павлиновића, с којим је пропутовао све југословенске земље, затим уредник многих листова, часописа и календара, родољубиви песник и прозни писац који је већину својих књига објавио латиницом, боравио је 1867—1868 у Београду у специјалној политичкој мисији, која још ни до данас није довољно осветљена. Мишљења о Сундечићу су врло подељена. Иако су га савременици високо ценили, већ тада су га неки сматрали за фантасту и романтичара. Тако, например, Стјепан Митров Љубиша, у свом писму, датираном у Бечу 11 маја 1869, пише Павлиновићу: „Јуче сам имао прилику говорити с једним Београдским Србом који има много уплива код оне владе, који љуби и почитује Сундечића, који је највише радио да му се одређели плаћа из 600 талира сребра на годину. По његовим рјечима Сундечића положај тамо неће дуго обстати ако он не промјени начин живљења. Сундечић би хтио политизирати, жали се на његово положење, јадикује у пјесме на своју судбину, жели поћи у Црну Гору као комесар Србски да уреди ону земљу, хтио би омладину србску поставити као контролу држави — закључи — ја знам да сте му ви пријатељи, јер сте ми о њему много говорили и препоручивали, за то вас молим да му пишете да се мане тога, и да се скроти до времена. Ја сам радио ублажити, и рекох да ћу писати. Не заборавих и то да ти опоменем да је говорио: „— Ја сам једна персоналитет у Југославији, мени и Павлиновићу кад смо одали свуд су бакљаде чинили, а сад сам окован као Прометеј...“ (Мисао, XXXII, 5—6, 1930, 376—377).

¹⁸) Staatsarchiv. Präsidial-Section. Dep. II. Nr. 55/1862.

¹⁹) Ибид.

препоручити све оне мере које треба употребити, а сматрао сам да је добро нагласити како сам ја износио само своје лично мишљење, али сам дао осетити да влада неће бити противна.²⁰

Вагнерове разговоре с Орешковићем и Мразовићем, с једне стране, и Вагнерове извјештаје канцелару Бајсту, с друге стране, потребно је допунити и објаснити. У односу према Орешковићу и Мразовићу Вагнер је желео да изгледа као велики аустријски државник и један од најближих сарадника канцелара Бајста; међутим, у односу према Бајсту, Вагнер је хтео да важи само као покорни извршилац његових директива или, још тачније, као дисциплиновани војник који без поговора слуша заповести свога команданта. Али, иако су се ови разговори водили врло дискретно и строго поверљиво, ипак се за њих сазнало пре него што се то могло и претпоставити. Према новим архивским истраживањима д-ра Војислава Вучковића, за вођене разговоре први је дознао Стјепан Митров Љубиша. „По обавештењима добивеним из сигурног извора, а поткрепљеним и документима, Љубиша је дознао да је Вагнер одржавао везу са Орешковићем. . .“ Љубиша је такође дознао да је Вагнер телеграфисао Орешковићу у току јуна (1869) да му закаже састанак у Марибору. На састанку је било речи о томе „како би се бајаги употребила југословенска пропаганда на корист наше (аустријске) државе и, с њом сустопице ходећи, освојити Босну и Херцеговину Турчину без српске помоћи“. Одатле су заједно отишли у Загреб, где су постигли споразум с „неким одбором југословенске пропаганде“.²¹ Љубиша је, исто тако, дознао да је Мразовић, приликом свог другог доласка у Задар, затражио од Вагнера да му састави један „програм о дјелатности пропаганде“. Вагнер се одазвао Мразовићевој жељи, скицирао му је тражени „програм“ и чак га је својеручно потписао. Љубиша је успео да „на илегалан начин“ дође до преписа овога документа, превео га је с немачког оригинала и послао кнежевском намеснику Јовану Ристићу у Београд.²² Докуменат, са свима особеностима Љубишиног језика и правописа, гласи:

Судбина Хрвацке неће се испунити моћи док се не рјеше питање турско-славенских покрајина. Сдружење ових земаља са Хрвацком треба да је главна циљ свакога хрвацкога сина. Но будући да и државни животни интереси на тај се корачај сустопице сатјечу, морају родољуби хрвацки сад или икад с владом сустопице ићи; да се сигурније циљеве постићи може, треба дакле влади садјеловање и уплива патриота. Која би гођ странка хтјела на свој рачун радити, више би јој шкодило него ли помогло. Велика политична питања Монархије, уколико нијесу рјешена до сада, могу при томе слабити и дјеловање владе и дјеловање странке, али га не могу препрјечити, јер се ово питање и може и има развити независно од свију осталих. Врјеме спјеши! Треба радити да се укло-

²⁰) Ибид.

²¹) Dr. Vojislav J. Vučković, Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera. Југословенска раивија за међународно право, 1955, I, 28—29.

²²) Ибид. 29.

не туђи упливи у турско-славенске крајине, који не иду ни најмање на корист Аустрије и Хрвацке. Ова би се морала сретства употребити:

1) Његова Преузвишеност Бискуп Штросмајер морао би руководити у том послу босанско римско (католичко) свештенство; морао би баш и пресједати одбору ове пропаганде.

2) Г. Орешковић имао би путем својих свеза (веза) у Војничкој крајини навезати и његовати одношаје у Босни.

3) На Херцеговину дјеловало би се из Далмације.

4) На ту би сврху влада давала новчане помоћи.

5) На прама Србији требало би се понашати на такав начин да се не узбуди никакво сумњичање неповерења, али нужно је да се увјек знају тајне намјере српске владе.

6) Дјелујуће особе морале би држати живо споразумљење са поузданицима који би им се назначили и неби смјели прекорачити границе које би им се од рока до рока постављале.

7) Странка би привидно радила за себе, а у њој би се имало поверење, но и она би морала имати цјелу узданицу.

8) Неопходно је нужно да се остави Граница у садашње стање до коначнога рјешења овога питања.²³

Као што се из самога текста види, или између редова недвосмислено наслуђује, Вагнеров „програм“ састављен је у Бечу, а Вагнер је у целој ствари имао да буде само посредник између Беча и Народне странке, односно између канцелара Бајста и Штросмајера. Текст „програма“, написан и потписан Вагнеровом руком, Мате Мразовић је приликом свога другог бављења у Задру преузео од Вагнера и доставио Штросмајеру. Али, очигледна противсрпска и антијугословенска тенденција, која је тако осетно избијала из овога језуитски састављеног „програма“, била је сасвим довољна да је Штросмајер одмах осетио на први поглед вешто прикривене империјалистичке аспирације аустријске политике агресивног надирања на Исток (*Drang nach Osten*). Поред све Вагнерове вештине, његов покушај да скрене дотадашњу изразито југословенску политику Хрватске народне странке у колосек тадашње званичне, аустријске, Бајстове империјалистичке политике, наишао је на снажан отпор у круговима хрватских народњака. Један од првака Народне странке, власник сисачког **З а т о ч н и к а** и народни посланик Иван Вончина, обратио се Штросмајеру с молбом да му пошаље преписку с Вагнером. Није сачувано ни Вончино писмо, ни Штросмајеров одговор, али се из других веродостојних извора даје јасно осетити да је Вагнеров „програм“ наишао на одлучно одбијање руководства Народне странке уопште, а Штросмајера напосе. У свом писму од 11 октобра 1869 он пише Фрањи Рачком: „Вончина жели да му Вагнерово писмо пошаљем у Брод, а тога писма овде нема. Нисте га Ви може бити нашли међу Ваших списих? Ствар је ништ. Опростите да Вас толико мучим у тој неугодној ствари.“²⁴ После три дана Штросмајер се поново враћа на исту ствар и у свом писму од 13.

²³) Ибид. 29—30.

²⁴) *Korespondencija Rački—Strossmayer, I, 93.*

октобра 1869 јавља Рачкоме: „Она писма, која нисам ономад наћи могао, нашао сам и послао Вончини, који је желио имати их“.²⁵

Пада у очи да у првом писму Штросмајер спомиње само „Вагнерово писмо“, а у другоме писму вели „она писма“, из чега се даје разабрати да није постојало само једно Вагнерово писмо, него више писама, а јасно је по себи да у њима није било речи само о сплитском новчаном заводу, који је пао под стечај, него и о другим, крупнијим и замашнијим питањима, о којима се тада још ништа није конкретније знало, али о којима ће се ускоро расправљати не само у југословенској штампи него и пред парламентима у Пешти и Бечу. Велика је штета што преписка Вагнер-Штросмајер до данас није пронађена, уколико је уопште сачувана, јер би се из ње свакако дознале многе важне појединости о тадашњим разговорима о питању будуће припадности Босне и Херцеговине. У датим историским условима то је било централно питање, које је интересовало и Беч и Пешту, с једне стране, и Београд и Цетиње, с друге стране. Док је гроф Андраши, преко конзула Калаија, водио разговоре са српским намесницима и београдском владом, дотле је канцелар Бајст, преко Вагнера, припремао терен међу првацима Хрватске народне странке. Баук југословенске пропаганде страховито је уплашио не само бечки двор него и одговорне државнике и водеће политичке кругове Беча и Пеште, утолико пре што су они иза југословенске пропаганде, у непосредној позадини, назирали прсте панславистичке пропаганде, руковођене из Москве. Готово у исто време док су Андраши и Бајст водили индиректне преговоре с београдским режимом и вођством Хрватске народне стране, бечка и пештанска владина штампа отпочела је кампању против народњака у Хрватској и Далмацији, називајући их „агитаторима подржаваним из Прага, Загреба, Београда и Москве“.²⁶ Овом кампањом хтело се већ унапред припремити терен за планирану окупацију Босне и Херцеговине и за аустриско надирање на Балкан.

II БОКЕЉСКИ УСТАНАК И АУСТРИСКА ДИПЛОМАЦИЈА

О Бокељском устанку постоје у историској науци разне контраверзе, које стоје међу собом у дијаметралној супротности. У немачкој и мађарској буржоаској историографији овај устанак народних маса Боке Которске посматра се, углавном, кроз призму званичних извештаја тадашње аустро-угарске дипломатије, која је цео покрет обележила само као последицу југословенске агитације, панславистичке пропаганде и — руских рубаља. Овакво произвољно, неправилно и ненаучно тумачење устанка не може се прихватити, и мора се подврћи критичкој анализи и ригорозној ревизији. Илустрације ради, покушаћемо да на о-

²⁵) Ибид. I, 94.

²⁶) Др. Грга Новак, *Прошлост Далмације*, Загреб, 1944, II, 404—406.

снову самих званичних извештаја аустриских дипломатских претставника из балканских земаља, с једне стране, и на основу поверљивих директива бечког Министарства иностраних дела, с друге стране, реконструираемо политички став аустро-угарске дипломатије према Бокелском устанку у свима фазама његовог развоја и трајања.

Сумњичења и оптуживања Црне Горе да потстиче револуционарна врења и националноослободилачке покрете у суседним турским покрајинама отпочела су још далеко пре избијања Бокелског устанка, а учестала су нарочито после „мисије кнеза Долгорукога“ на Цетињу, о којој се толико писало, нагађало и говорило у бечкој и пештанској режимској штампи. Устанак у Боки букнуо је крајем септембра, а већ 2 октобра 1869 упутио је барон Хан, тадашњи аустро-угарски генерални конзул у Скадру, један поверљив извештај канцелару Бајсту, у коме тешко сумњичи Црну Гору и, индиректно, саму Русију. У свом извештају барон Хан јавља Бајсту између осталог:

Црна Гора, која је неко време била мирна, сада наоружана зуба, са пуном кесом и са много самопоуздања, изјашњава се против Портуних захтева. Разуме се, уствари је Русија која се овде помаља. Од мисије Долгорукога, Русија руководи сваким покретом Црне Горе, и то иде тако далеко да је увек на Цетињу један од руских конзула: Јонин, руски конзул у Дубровнику, држи целу акцију у својим рукама... За увођење цивилизације помоћу друмова и школа има да захвали руском новцу; руски новац претвориће ускоро Црну Гору у арсенал за незадовољне Словене у Турској, и Русији неће бити лако да задржи Црногорце, које је сама наоружала, од ратничких потхвата.²⁷

Писање бечке и пештанске режимске штампе озбиљно је забринуло кнеза Николу. Русија, заштитница Црне Горе, била је далеко, а Аустро-Угарска, још увек моћна и војнички добро наоружана царевина, стајала је на самим границама Црне Горе, с једне стране, а Отоманска Империја, савезница Хабзбуршке Монархије, с друге стране. Уколико је устанак у Боки узимао све више маха, утолико је кнез Никола постајао све нервознији. О томе речито сведочи његов покушај да се понуди намеснику Вагнеру за посредника. Већ 14 октобра 1869 Вагнер јавља канцелару Бајсту:

Кнез Црне Горе шаље мени изасланике да ми понуде његове добре услуге за умирење устаника и уједно ми јавља да је предузео све мере да Црногорци не учествују. Одговорио сам му да влада најзад мора овом бунтовничком народу дати осетити силу и да због последица за будућност не сме показати никакву колебаљивост.²⁸

Међутим, не само кнез Никола него и намесник Вагнер постајао је све нервознији. Иза побуњених Бокелја Вагнер је називао Црну Гору, иза Црне Горе привиђала му се Србија, а у крај-

²⁷) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 299.

²⁸) Ибид. 301.

њој линији видео је већ и Русију, обузету ратним пожаром. Иако је споља покушавао да задржи свој мир, ипак између редова Вагнеровог извештаја од 23 октобра 1869, упућеног Бајсту, неодољиво избија страх од могућности даљих заплета:

Више нема сумње да устанак у которском округу има дубљи узрок него што је опозиција закону о земаљској одбрани. Ова је опозиција само прва етапа за много већи покрет који се одавно спрема... Ко овде посматра ток догађаја и пореди све што се говори, па уђе и у испитивање појединости, тај мора да дође до убеђења да је закон за народну одбрану само претекст, да болест лежи много дубље и да би се без тога закона појавила можда у велици са много моћнијим факторима.²⁹

Бечке државнике, уколико се устанак у Боки све више ширио, обузимао је све већи страх од опште револуције пробуђених народних маса на Балкану. Начелник Министарства иностраних послова барон Орци, на основу поверљивих реферата министра рата фелдмаршал-лајтнанта фон Куна, у свом извештају од 28 октобра 1869 јавља канцелару Бајсту ове конкретне појединости о стању ствари у балканским земљама:

Догађаји у јужној Далмацији привлаче сву пажњу на себе; на жалост, све што о њима допре до јавности није такве природе да улије наду да ће се умирити онај део државе који је захватио устанак... Толико је, по мом уверењу, сигурно: да ће југословенска агитација по сваку цену натерати Црну Гору у борбу, и ако ми не мogleмо добити сатисфакцију од ње, није нам никаква корист од успеха у Далмацији, јер све дотле док не истргнемо из црногорских руку запаљени фитиљ, он нам увек може запалити нове устанке у Далмацији. То исто важи и за целу Војну границу, где са једва прикривеном радошћу прате догађаје у Боци.³⁰

У другој половини октобра 1869, док је устанак у Боки буктао пуним пламеном, цар Фрања Јосиф, у пратњи канцелара Бајста, претседника угарске владе грофа Андрашија и других министара, дипломата и високих државних функционера, отпутовао је у Турску у посету султану. Овај пут у таквим озбиљним приликама, када је постајало јасно да аустриска војска није у стању да брзо угуши устанак, изазвао је разне коментаре не само у југословенској него и у великој европској штампи. Може се без претеривања рећи да су очи читавог пробуђеног европског јавног мњења биле упрте у Боку Которску, где се један мали делић југословенског етничког колектива херојски хватао у коштац са надмоћном војном силом једне велике европске империје. Барон Орци, начелник Министарства иностраних дела, имао је за дужност да стално обавештава канцелара Бајста о ситуацији у земљи уопште, а о догађајима у Боки напосе. Многи Орцијеви извештаји Бајсту до данас нису пронађени, а вероватно нису ни сачувани. Међутим, сачуван је један одговор Бајста Орцију, телеграм од 28 октобра 1869, упућен из Турске у Беч, један дра-

²⁹) Ибид. 302—303.

³⁰) Ибид. 304—307.

гоцени докуменат из којег се јасно види да је страх од југословенског револуционарног покрета био обузео не само Бајста и Андрашија него и самога Фрању Јосифа. Телеграм гласи:

Цар, Андраши и ја не одобравамо ваше идеје о Црној Гори. Ако не можемо једним ударцем уништити устанак, а то је немогућно, онда се не треба тешко компромитовати, него је достојније чинити се да не знамо или чак као да ништа и нема. Утичите у том правцу на нашу штампу, која врло непаметно једној буни локалног значаја придаје важност источног питања. Препоручите то и профу Тафеу.³¹

Није познато шта је на овај телеграм одговорио Орци, ни шта је предузео претседник аустриске владе гроф Тафе. Али стоји чињеница да је бечка и пештанска режимска штампа и даље Бокељском устанку придавала значај као саставном делу у решавању великог источног питања. Нарочито је изазвао грозничаво узбуђење један проглас познатог херцеговачког устаничког војводе Луке Вукаловића, датиран у Одеси 17 септембра 1869, а објављен под насловом **Ерцеговцима и Бошњацима у новосадској Застави**. У овом свом прогласу Вукаловић пише између осталог:

Критична су времена настала, времена таква, у којим човек мора отворити очи, опрезни и будни при сваком околностима да будемо... Куд погледамо свак се миче и утркује ко ће први достићи своју цел, ко ће боље доскочити са обстојатељствима данашњег духа времена... Зато, браћо, и ми, који под игом туђег депотизма и ћефа стењемо, пробудимо се на рад, одпочино борбу за наш опстанак, а та борба нек буде једногласна, нек буде проницателна и законита, па се не бојмо мртвих страшила и набурених непријатељских вукодлака, него прионимо и сигурна ће нам бити победа...

Мислим да ми неће бити нужно да вам описујем јаде и чемере које смо ми до данас сносили од хорде фанариотске, од те куге и чуме светске... Сваки од вас, браћо Бошњаци и Ерцеговци, нек се сети шта је који претрпио у животу од тих светских страшила, и преко увјерен сам да ниједан од вас неће се наћи, који не може да исприча читаву поворку несрећа које је срео у животу од тих наших наметнутих полних свештеника...

Немојте, браћо, да вас обмањују какве пропаганде душманске, недајте се завести од слатких речи и великих обећања... него слошке ко може нек се диже од вароши до вароши, од села до села, и нек објасни народу, а народ нек се диже, и нек не губи време, јер је драгоцен, и нек затражи, пак нек увјерен буде да ће му се испунити праведно захтевање, особито данас кад и Бугари то исто траже, и кад је то питање по целом свету, код сваког народа већ решено.³²

Тако гласи, у изводу, проглас Луке Вукаловића. Иако обзриво писан, без отвореног позива на дизање народних устанака или на организовање колективног националноослободилачког покрета у поробљеним балканским земљама, проглас је схваћен на

³¹) Ибид. 308.

³²) Застава, 28-IX-1869.

разне начине и многоструко коментарисан од тадашње штампе. Већ само име Луке Вукаловића изазивало је револуционарно расположење. Штампане његовог прогласа на првој страни Милетићеве Заставе стварало је појачано националноослободилачко узбуђење, а извесне алузије, произвољно истргнуте из објављеног текста, изазвале су страсне дискусије и жучне полемике у јавности. Прво је бечки Zukunft посумњао да је проглас Вукаловићев.³³ На то је Застава одговорила:

»Zukunft« сумња да је проглас од Луке Вукаловића, који је у „Застави“ изишао истинит, пошто вели доцније писмо из околине Вукаловићеве то и не наговешћује. Можемо уверити поштовано уредништво »Zukunft« да је онај, који нам је проглас послао, исти из Лукине руке примио, на ту цел да нам га пошље. Међутим, народ се онде не позива на „крвави бој“ него на борбу, онакву какву Бугари у црквеној ствари воде т. ј. политичним путем; међутим, нећемо тајити да ми само „бој“ за једино средство сматрамо, којим се народ у Босни, али онда не само фанаријота, него и османлија ослободити може.“³⁴

Овакав смео и одлучан одговор Заставе изазвао је још жешће нападе и још оштрије коментаре бечке и пештанске режимске штампе, која се просто такмичила у сумњичењима и оптуживањима не само редакције Заставе него и Светозара Милетића, Луке Вукаловића, бокељских устаника, „црногорских конспиратора“, „великосрпских политичара“, „југословенских пропагандиста“, „панславистичких агитатора“ итд. итд. Од свих ових нападаја најбезобзирнији су били они које је објавио Pester Lloyd, полузванични орган, тадашње мађарске владе грофа Андрашија. Тако, например, Pester Lloyd, између осталог, донео је један оштар памфлет против Заставе, зато што је објавила „фамозни“ проглас Луке Вукаловића, и то „некако у исто време кад је устанак у Боци букнуо“. Доводећи ову случајност у каузалну везу, Pester Lloyd денунцира Заставу овим речима: „У редовним околностима то би нама сасвим равнодушно било, али у садашњем тренутку, када пламен побуне у Далмацији букти, и кад се у исти мах чују гласови да је устанак разгранат чак до земаља круне Св. Стефана, држимо, с обзиром да је правац поменутог листа познат, да је вредно пажње што онај лист подло први објављује онакав проглас. Желимо да у круговима наше владе имају будно око за све оно што се збива на Сави и Дунаву“.³⁵

На овај аларм одазвали су се и други режимски листови у Аустро-Угарској и прихватили бачене пароле против Милетићеве Заставе, која је не само сумњичена него и јавно нападана и отворено оптуживана да брани бокељске устанике и остале револуционарне елементе, непријатељски расположене према Хаб-

³³) Zukunft, 2-X-1869.

³⁴) Застава, 5-X-1869.

³⁵) Pester Lloyd, 17-X-1869.

збуршкој Монархији. По себи се разуме, Застава није остала дужна својим нападачима и одговорила је смело и одлучно, са неприкривеним алузијама на Андрашијев режим, чији је Pester Lloyd био полузванични орган. Застава је писала:

Али, ми нисмо криви што наши непријатељи, а нарочито »Pester Lloyd«, ту тактику употребљавају да у таквим стварима неће садржај цео или у верном изводу да саопште него оваде и на свој калуп дотерају места, којима хоће своју цел да постигну, т. ј. да нас денунцирају као агитаторе, и то у руској и Бог зна чијој антилибералној служби. Да је цео садржај саопштио, видило би се да је ту реч о покрету на црквенонародном пољу, и то не мачем и оружјем у руци, него гласовима и представкама. Но ми не наглашавамо црквено-народни садржај Лукиног прогласа изговора, или правдања, или каквог страха ради — не, но што је то сушта истина. А да је Лука послао ратни проглас противу Турске, ми би га штампали, кад би видели да је устанку и рату прилика. Ако сте се ви узели са Султаном за руке, да с њим у воду скачете, ми нисмо и нећемо.⁸⁶

Застава овим речима завршава свој одговор Pester Lloyd-у:

Надамо се да ће онај „соко“, који је »Pester Lloyd« пажњу на Лукин проглас и на „Заставу“ обратио, и овај одговор протумачити... Слабо маримо шта »Lloyd« и његови патрони о нама, о „Застави“ мисле, а док је слободне штампе, ми ћемо се служити нашим правом, па ма то не било право »Lloyd« и његовим патронима, нашим везирима и пашама.⁸⁷

Проглас Луке Вукаловића и жучне полемике у тадашњој штампи имали су снажнога одјека и у дипломатској преписци. Аустро-угарска дипломатија приписала је Вукаловићевом прогласу још већи значај него што је он стварно имао. Бечки дипломатски кругови су сматрали да иза Вукаловића стоје словенофилски комитети, а иза ових комитета — Русија. Као типичан пример за илустрацију каквим су очима претставници бечкога Балплаца гледали на Вукаловића и како су тумачили политичку тенденцију његовог прогласа, биће довољно цитирати један пасус из извјештаја барона Орција од 28 октобра 1869, упућеног канцелару Бајсту. Пасус гласи:

Манифест Луке Вукаловића из Одесе, који сада доносе новине, доказује да се југословенска пропаганда спрема на већи покрет. Тај манифест је једно писмо југословенског војводе (тако се он сам казива) које је штампано у новосадској „Застави“ доказују да циљеви покрета нису више само ослобођење Хришћана под Турском, него да он хоће нама да отме све јужнословенске провинције. Ми смо приморани да се држимо у одбрани, и зато је за нас од највеће важности да се осигурамо од Срба, јер је антагонизам између Срба и Хрвата једина стена о коју се може разбити опасност југословенског покрета. Вукаловић је још у Одеси, и његов боравак тамо претставља доказ да Русија сматра да још није довољно припремљен терен за југословенски покрет.⁸⁸

⁸⁶) Застава, 22-X-1869.

⁸⁷) Ибид.

⁸⁸) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 307.

Уколико је устанак у Боки узимао све шире размере, упркос употреби све већих контингената аустро-угарске војне силе, утолико је господаре Балплаца обузимао све већи страх од евентуалног даљег ширења устаничког покрета у суседне земље и покрајине. Гласови о револуционарном врећу међу народним масама допирали су са многих страна и уносили су још већу нервозу међу бечке политичке и дипломатске кругове. Ова општа забринутост одражава се и у извештају барона Орција од 4 новембра 1869 канцелару Бајсту, као што се види из ових редова:

До овога тренутка нема никаквог поузданог знака да претстоји устанак у Босни, Херцеговини и Албанији. Енглески конзул у Скадру, јавио је својој влади, а поверљиво и нашем Хану, да у Албанији активно ради велика грчко-словенска завера, која се пружа до Крфа и спрема устанак. Један агент хрватског бана донео је вест да су у Сплиту добили извештај да се устаници спремају да у брдима иза Сплита оперишу у правцу долине Неретве. Али, сви ти гласови немају за сада никаквог конкретног основа...³⁹

Вешт тактичар и спретан дипломата, барон Орци покушава, с једне стране, да умири Бајста да стање није тако страшно као што то на први поглед изгледа из понеких извештаја са терена, а с друге стране ипак цитира и те узнемиравајуће вести, да би са себе већ унапред скинуо одговорност ако би се покрети ипак јавили и на другим странама. Тако, Орци информисае Бајста о ситуацији у узнемиреним областима:

Агитација у Војној граници Хрватске, а нарочито у оним деловима који се имају провинцијалисати, узбуђују хрватског бана,⁴⁰ као што видим из једне његове данашње депеше министру Бедковићу.⁴¹ Менсдорф га не потпомаже довољно енергично, јер се боји катастрофе сличне оној из 1848.⁴² Какав енергичан командант, који би бану помогао без резерве, могао би уклонити сваки разлог за узнемиравање.⁴³

Од посебног су интереса и нарочитог значаја извештаји Бенамина Калаија, тадашњег аустро-угарског генералног конзула у Београду, канцелару Бајсту. Овај истакнути мађарски политичар и историчар, писац неколико важних дела из српске историје, доцнији аустро-угарски гувернер Босне и министар финансија, за време свога боравка у Београду слао је Бајсту низ извештаја, из којих се даје, између редова, наслутити да је Бокељски устанак имао снажнога одјека и у Србији. У своме извештају од 5 новембра 1869 Калаји јавља Бајсту:

Гласови по новинама да је царско-краљевска влада тражила и добила од Порте право да са својом војском пређе преко турске

³⁹) Ибид. 311.

⁴⁰) Тадашњи хрватски бан био је барон Левин Раух.

⁴¹) Коломан Бедковић, министар за Хрватску у тадашњој пештанској влади грофа Андрашија.

⁴²) Grof Aleksandar Mensdorf—Pouilly, тадашњи командант Војне крајине.

⁴³) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија, 312—313.

границе, под којом се подразумева црногорска граница, изазвали су овде велику забринутост... Мислим да имам пуно разлога сматрати прелаз наших трупа преко границе као врло опасан корак, утолико више што треба рачунати не само са одвратношћу и неповерењем домородаца, него и са страхом и мржњом коју је међу њих посејала страна, нарочито руска агитација.⁴⁴

У истом свом извештају Калаји јавља о русофилској оријентацији београдског митрополита Михаила, с једне стране, и о антируском ставу намесничког режима, с друге стране, позивајући се чак и на разговоре које је водио с једним од намесника, очевидно са Миливојем Блазнавцем, који је био познат као мађарофил. Између осталог Калаји овако обавештава своје претпостављене на Балплацу:

Од како су Руси изгубили у Србији много од свога ранијег утицаја, они су се бацили на много мању Црну Гору, са каквим успехом то ће Ваша Екселенција најбоље знати. Руси, међутим, не напуштају ни Србију и раде свим силама да поврате свој ранији утицај. Као ново средство зато они сада желе да употребе Митрополита (Михаила), који је ту скоро био у Кијеву... Ја сам имао прилике да о овом Митрополитовом путу говорим са једним од Кнежевих намесника, који ме је најодлучније уверавао да Митрополит нема никакву мисију од стране српске владе и да путује из сопствене побуде. Намесник ми је, даље, рекао да ће се у Русији вероватно покушати прилобити Митрополит за рад против политике коју је Намесништво инаутурисало, али ако би се и успело у придобијању Митрополита док је у Русији, чим се буде вратио у Србију он ће морати радити онако како му влада буде наређивала.⁴⁵

Ова претпоставка о послушности митрополита Михаила према влади не одговара правом стању ствари. Либерал и русофил, Михаило се није слагао ни са тадашњом Блазнавчевом мађарофилском оријентацијом, ни са доцнијом аустрофилском политиком напредњачког режима, него је остао на својим политичким позицијама. У свом извештају од 30 новембра 1869 Калаји јавља о све већем одушевљењу јавног мњења у Србији за бокељске устанике:

Да намесништво, барем за сада, избегава све што би се могло тумачити као израз србијанских симпатија према бунтовницима доказује следећи случај. Имао сам прилику да читам једно писмо, које је написао један професор у Шапцу. У томе писму се врло оштро говори против аустро-угарске владе, захтева се приређивање јавних забава у корист бунтовника и тражи се објављивање тога писма. Оно је показано намеснику Блазнавцу, и овај је забранио његово публиковање. Према држању Намесништва и према свом познавању овдашњих односа ја могу изразити своје уверење да Србија неће ништа предузимати све дотле, док устанак остане локалан и ограничен на Боку.⁴⁶

Из овога извештаја се јасно види да је Калаји прецењивао Блазнавчев политички значај, јер је идентификовао Блазнавца

⁴⁴) Ибид. 313—314.

⁴⁵) Ибид. 314.

⁴⁶) Ибид. 321—322.

са Намесништвом, а Намесништво са Србијом. И поред све своје дипломатске вештине и политичке окретности, Калаји је сувише упрошћено посматрао догађаје и људе, групе и странке у Србији, није довољно уочавао друштвено-политичке диференције, унутрашње противречности и класне супротности које су се већ тада јасно оцртавале у јавном животу Србије, тако да је његов глобални суд о политичким констелацијама и прегруписавањима у Србији испао сувише површан и неизразит. Али, с друге стране, Калаји је ипак успео да тачно уочи велики друштвено-политички значај Србије у решавању тешког и многоструко сложеног источног питања. У истом свом извештају, датираном 30 новембра 1869, Калаји вели ово:

Наиме, може се са сигурношћу тврдити да се далматински устанак у Србији зато прати са тако великим интересовањем, што се овде надају да се покрет неће ограничити на Боку него да ће се раширити и на суседну Турску, што би могло изазвати било какву акцију Кнежевине... А чим би кренула Србија, одмах би читаво источно питање дошло у први план, а то би у садашњим приликама било утолико мање за пожелети што не можемо предвидети какво би држање заузеле наше сопствене словенске покрајине, првенствено наша Војна граница.⁴⁷

Српска опозициона штампа у Војводини, готово без разлике, заузима је сувише строг и недовољно објективан став према Србији и њеном држању за време Бокелског устанка. Сва три опозициона листа, Милетићева *Застава*, Суботићев *Народ* и Павловићев *Панчевец*, отерали су одвећ далеко у уопштавањима, заборављајући на стару класичну истину да су све генерализације, у основи, произвољне и неправичне. Чак и Михаило Полит-Десанчић, истакнути публициста и један од првака Српске народне слободоумне странке у Војводини, у своме значајном чланку *Бока*, који је изазвао велику сензацију и због којег је он имао да одговара и пред поротним судом у Пешти, није био на својој уобичајеној висини када је изрицао свој критички суд о Србији:

Бокешки устанак беше јарка светлост у дубокој тмини, што тада покриваше српски хоризонт... А Србија? Наде, које Српство и српски Пијемонт стављаше, исчезоше до ижице поред кукавне улоге што је Србија под регенством играше, и Србину крв се у образ дизала кад је на Београд погледао, где се не чује јаук раје босанске, већ где се тражи за руковање пријатељска рука Андрашијева, она рука која држи у запту слободу Троједнице и Војводине, а у Цариграду потписује „шићар“ ради Босне!⁴⁸

Међутим, довољно је прелистати само београдско *Јединство*, орган Либералне странке, лист који је уређивао Стојан Бошковић, истакнути историчар и политички једномишљеник Јована Ристића, па одмах видети да у Србији нису сви мислили онако као намесник Блазнавац. Доказа ради, ми ћемо овде цити-

⁴⁷) Ибид. 322.

⁴⁸) Народ, 1870, бр. 35.

рати само два цитата из два различита написа објављена у Јединству баш у данима Бокелског устанка, да бисмо самим примерима документовали да аустро-угарски конзул у Београду није био у праву када је Србију идентификовао са Блазнавцем. Заиста је карактеристично да је чланкописац Јединства, баш у јеку кампање бечке и пештанске режимске штампе против бокелских устаника, овако смело и отворено полемисао са полуваничним органом пештанске владе грофа Андрашија:

Аустро-угарски листови, у својим комбинацијама које о истоку изводе, између који се нарочито одликује „Пештански Лојд“, послужују се много пута и тактиком да хвале Србију у исто време, кад се најгаднијим грдњама осипљу на друге хришћанске државе на истоку, као и поводом устанка у Котору, који се са самим источним питањем у свезу доводи. „Пештански Лојд“, хвалећи лојалност Србије у источној политици и пријатељство њено према Аустро-Угарској, грди Црну Гору. Таке хвале нико од њих не тражи. Праведно поступање наспрам народа у Боки, и где му драго у обиму аустро-угарске државе, најбоље је пријатељство које аустро-угарски органи могу желети својој држави, а у стварима које се тичу истока, источни народи и њихове владе могу имати, или бар теже да имају, само један правац, а тај је еманципација хришћанских народа од несносног јарма, под којим ови још једнако стењу.⁴⁹

Београдско Јединство хватало се у коштац не само у пештанском владом него и са самим бечким државницима и аустријским властодршцима. У једном чланку, који потиче вероватно из пера самога уредника Стојана Бошковића, Јединство је читало ову горку лекцију идеолозима и теоретичарима Уставне странке, који су на седницама бечког парламента декламовали о уставности и либерализму, с једне стране, а у земљи крваво угушивали сваки народни отпор против терора, с друге стране:

Садањи бечки уставовци примером хоће да покажу како њих не може ништа да одврати с пута којим су пошли, па ма принуђени били лаћати се и најкрвавијих мера, ако би ко дрзнуо да им се у свему не покорава. Обичаји, традиције, право — све то мора бити поништено, ако само најмање смета новопостављеној државној системи, која се износи под видом уставне слободе, а у самој ствари освештава и условљава систему подјармљивања словенскога живља не само у обиму аустро-угарске монархије, но и на читавом истоку.⁵⁰

Уколико су се по новинама све чешће појављивале вести да ће турска влада допустити аустриској војсци да пређе преко турске територије и удари устаницима у леђа, утолико је огорчење у јавном мњењу словенских народа постајало све веће. Руска јавност, дотле релативно обазрива и умерена, постајала је нервозна и ратоборна. У томе погледу врло је карактеристична и дипломатска преписка из ове последње фазе трајања Бокелског устанка. Овде ће бити цитирано само неколико важнијих фрагмената из ове преписке.

⁴⁹) Јединство, 1869, бр. 167.

⁵⁰) Јединство, 1869, бр. 171.

Барон Орци је 7 новембра 1869 известио Бајста, који се у то време налазио у Јерусалиму, да је обавештен да „руска влада неће моћи равнодушно посматрати агресију на Црну Гору“. У истом телеграму Орци јавља Бајсту:

Да би наша посланства у Паризу и Лондону била у стању да демантују сваку претпоставку о некаквом нашем предумишљеном непријатељству према Црној Гори, овластили смо их да могу уверавати о нашој умерености у легалној одбрани докле год ми не бисмо били нападнути.⁵¹

Барон Хан, у свом извештају од 8 новембра 1869 јавља Бал-плацу:

Кнез се ломи између честољубља, које му је у Петрограду сугерирано да се стави на чело једног великог југословенског покрета, и страха да се нађе сам у борби са једном великом силом. Отуда његово неутрално држање и барем привидно спречавање Црногораца да не иду у помоћ Бокељима.⁵²

Гроф Апоњи, амбасадор Аустрије у Лондону, 11 новембра 1869 јавља Бајсту:

Министар (лорд Кларендон) се диви мудрости и стрпљењу које имамо према Црној Гори. Вели да имамо право стећи једног новог пријатеља и уклонити сваку реклаamacију и протест од стране Русије. Он жели да и даље до крајњих граница водимо рачуна о кнезу Николи, о његовој доброј вољи и о тешкоћама његовог положаја, па би нам чак и саветовао да се не послужимо турском помоћу, осим у крајњој нужди.⁵³

Гроф Хајош, амбасадор Аустрије у Паризу, 23 новембра 1869 јавља о својим разговорима са француским министром иностраних дела, кнезом од Оверња, између осталог: „Затим сам замолио министра иностраних дела да ми у поверењу саопшти да ли му је познато да руска влада приписује аустриској влади непријатељске намере према Црној Гори. Кнез је најпре ударио гласом на то да ваља разликовати петроградску владу од њених често и претерано ревносних агената, па ми је онда одговорио, да се руска влада брине за независност Црне Горе и да би она оспорила Турској право да овлашћује ма коју другу владу на прелазак с војском преко Границе Црне Горе“.⁵⁴

Све безобзирнија кампања бечке и пештанске режимске штампе против Црне Горе, с једне стране, и све чешћи гласови да ће Аустро-Угарска затражити од Порте дозволу да аустриске трупе могу прећи преко једнога дела турске територије и ударити бокељским устаницима у леђа, с друге стране, озбиљно су забринули кнеза Николу. Иако је већ више пута дао и усмена и писмена уверавања о својој строгој неутралности у току трајања Бокељског устанка и о својој лојалности и према бечком двору и

⁵¹) Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија. 314.

⁵²) Ибид. 315.

⁵³) Ибид. 316.

⁵⁴) Ибид. 317.

према Порти, кнез Никола је отишао чак дотле да је сам понудио канцелару Бајсту једну анкету, која би имала да испита држање Црне Горе и да утврди да ли се она заиста држи обећане неутралности. У својеручном писму од 15 новембра 1869, кнез Никола пише Бајсту између осталог:

Не прејудицирајући догађаје који могу наступити у мом судству, може се десити да се држање Црногораца и убудуће сматра друкчијим него што одговара истини. Али, ја не морам давати нове изјаве о својој неутралности, јер се доказало да су моји поданици послушно извршавали сва моја наређења. Међутим, како штампа непрекидно доноси лажне извештаје, па чак и праве оптужбе против Црне Горе, за нас би била велика сатисфакција када би новине, које су органи царске владе, донеле праву истину о томе.

Ја немам никаквог разлога претпоставити да би уточиште, које су жене и деца у бегству нашли на нашој територији, могло бити сумњиво у очима аустријске владе. Држање Високе Порте у овоме питању могло нам је бити пример, ако већ сама човечност не би била довољна, да нас руководи у томе. Ако би се било због чега посумњало у нашу искреност, ја пристајем на сваку анкету, јер ће свака сјајно оправдати наше држање.⁵⁵

На ово писмо кнеза Николе одговорио је Бајст тек 11 децембра 1869, на њему својствен дипломатско-језуитски начин, отклањајући врло љубазно понуду о анкети. Изгледа да су Фрања Јосиф, Бајст и Андраши заиста веровали у неутралност кнеза Николе, те им је анкета била непотребна. Бајст је писао кнезу Николи:

Као што сам већ имао част да саопштим Вашој Светлости својим телеграмом из Атине, лојалност Вашег држања према несрећним компликацијама у которском округу, високо је цењена од стране Цара и Краља, и Њег. Величанство не сумња нимало да ће Ваше држање остати исто до тренутка, који мој узвишени Господар убрзава свим својим жељама, када ће трајно смирење завршити ову кризу, тако болну за његово очинско срце.⁵⁶

Из наведених докумената јасно излази да је аустро-угарска дипломатија не само према бокелским устаницима него уопште према југословенским народима за све време ових важних историских збивања заузимала у мањој или већој мери непријатељски став. Ако је било разлике у држању Балплаца према Србији, с једне стране, и Црној Гори, с друге стране, то се има приписати поглавито чињеници да је Црна Гора водила ипак више русофилску политику, док је Србија за време намесништва била оријентисана више према Аустро-Угарској него према Русији. Први намесник, Блазнавац, био је у тој мери мађарофил да је конзул Калаји имао у њега неограничено поверење, а изгледа и сам гроф Андраши, који је успео да се преко Блазнавца дочепа чак и драгоцене преписке између Штросмајера и кнеза Михаила.⁵⁷ Амора-

⁵⁵) Ибид. 319—320.

⁵⁶) Ибид. 320.

⁵⁷) Др. Виктор Новак, Како је и зашто је настала преписка између кнеза Михаила и Штросмајера. Политика, 7-1-1935.

лан и анационалан какав је био, човек који је пактирао прво са Турцима, а затим са Мађарима против свога сопственог народа и своје властите отаџбине, Блазнавац је успео да увери Калаја и Андрашија у своју моћ и величину у тој мери да су они поверовали да иза њега заиста стоји читава Србија. Међутим, најновија архивска истраживања показала су сасвим јасно да је други кнежевски намесник Јован Ристић, без Блазнавчевог знања, одржавао интимне пријатељске везе с Хрватском народном странком уопште, а са Штросмајером напосе, у изразито југословенском духу, дијаметрално супротном Блазнавчевој мађарофилској политици.⁵⁸ Док је Блазнавац, сав сервилан према мађарским грофовима и баронима, давао Калаји и Андрашију изјаве скоро вазалне лојалности и наређивао реакционарном Видовдану да безобзирно напада „безумне бокелске бунтовнике и паликуће“ — дотле је либерално Јединство, вероватно са знањем и одобрењем Јована Ристића, писало са симпатијама о храбрим Бокелјима и осуђивало Вагнерове насилничке методе у Боки. Док је Блазнавац пактирао са Калајем и Андрашијем, дотле је Јован Ристић одржавао илегалне везе са Штросмајером и Стјепаном Митровим Љубишом, утирући путеве југословенској политици.

III БОКЕЉСКИ УСТАНАК И ЈАВНО МЊЕЊЕ

Одмах у почетку Бокелског устанка јавно мњење у Аустро-Угарској поделило се у два противничка тора, и то не према идеолошко-политичким начелима, него према националном принципу. Тако се догодила заиста неприродна појава да су се бечки либерални и клерикални листови, који се никада и ни у чему нису слагали, просто такмичили у нападању и клеветању бокелских устаника. Ако упоредимо писање бечких либералних и клерикалних листова, доћи ћемо до закључка да су у том такмичењу либерални листови, на опште изненађење тадашњег независног јавног мњења, обично превазилазили клерикалне листове у сумњичењу и оптуживању устаника. Рекорд у томе обично је носила *Neue Freie Presse*, највећи и најпознатији либерални лист у тадашњој аустриској престоници. Тако, например, већ одмах у почетку Бокелског устанка, *Neue Freie Presse* писала је овим тоном и са оваквим аргументима: „Позорница ових немира скоро је искључиво предео у коме живе припадници грчкога обреда, нарочито они који граниче са Црном Гором, који су са овом земљом повезани сродним и пријатељским везама, разним интересима, истом вероисповешћу и поштовањем цара баћушке у Петрограду. Да то поштовање ојача, допринеле су у последње време московске рубље, панславистичке смутње, сплетке подмићених свештеника, као и утицај штампе, која у истом правцу ради. Први узрок

⁵⁸ Dr. Vojislav J. Vučković, Ristić, Štrossmayer i Wagnerova afera, 41—45.

немирима треба дакле тражити у политичко-религиозном стању Црне Горе, у јавном и тајном утицају непријатеља Аустрије, а не у организацији домобранске војске“.⁵⁹

На другој страни барикаде стајала је југословенска опозициона штампа, и то у првом реду новосадска *Застава*, орган Српске народне слободоумне странке у Војводини, и сисачки *Зачиник*, орган Хрватске народне стране, који је покренут уместо загребачког *Позора*, угушеног од стране тадашњег хрватског бана Левина Рауха. На оптужбе и сумњичења *Neue Freie Presse* прва је реаговала *Застава* чланком **Страх од Истока**, у коме су изнесене ове појединости о узроцима и почецима устанка:

Повод је изазвала груба милитарска сила, са којом се хтела Бока на звук бубња да одједном подчини једном закону, за ког до данас није знала, него само по мржњи и презирању. Данашњи царски намесник и војнички заповедник читаве Далмације, барон Вагнер, дошавши у Боку хитно да ствар развиди, неће да с народним изасланицима разговара, да се он као царев намесник лично с њима споразуме, — он не само да их не позива, него народне депутације из разних општина, које желе и последњу жртву на олтар мира да принесу, одбија од себе, и позива једног заклетог непријатеља свега што се славенским именом назива, г. Франца, окружног начелника, прозичавог бирократу, да се с њим договори, да му он опише положај ствари у Боки, он који би зар тврдио да су високи врхови бокешки равне пољане, само кад би то тврђење ишло противу Србаља бокешки. Па који је резултат овенчао то саветовање? Поплављење Боке са војском и ратним силама из све Далмације, па још чак из Трста, и притиснућем Боке обсадним стањем! Јели то мудро понашање једног државника, коме је поверена једна краљевина? Зар се барон Вагнер не спомине начина како се пре 20 година понашао генерал Мамула у истој прилици, кад је пашовање државних званичника било изазвало јуначки одпор храбрих горштака? Мамула је ступио у незадовољан народ, и кад га је саслушао, окружног је начелника таки с места уклонио и табори непријатељски народне и царске војске растопише се; а барону Вагнеру је дакле прече поштовати самовољу једног бирократе, него вољу једног народа...⁶⁰

Полузванични орган мађарске владе *Pester Lloyd* донео је вест да „у Бечу на то помишљају да граничаре против Бокела пошљу, јер веле други војници нити могу штралац издржати, нити се са успехом по горама борити“. Ова вест о братоубилачком рату изазвала је разумљиво узбуђење у југословенској јавности. *Застава* је писала са огорчењем: „Војник овога века није дужан чинити оно, што му не само живот на коцку меће, него и поштење и срце, и осећање одузима. Треба знати да граница по својој стародревној установи није дужна у иностранству војевати, него само границу државе противу Турака чувати. Мало сте је касапили на пољима Италије, Немачке, Француске — сад је

⁵⁹) *Neue Freie Presse*, 5-X-1869.

⁶⁰) *Застава*, 10-X-1869.

хоћете и на рођену браћу да шиљете? . . . Ви варвари новог века — ви имате срца то изрећи? . . .“⁶¹

Бокељски устанак имао је снажнога одјека и у Далматинском сабору у Задру. Између талијанашке већине и народњачке мањине дошло је до оштрих сукоба и тешких обрачунавања. Најзад су талијанашки посланици иступили из Сабора, после чега је Сабор распуштен, о чему се много и страсно расправљало у јавности.

Повезујући захтеве саборске мањине о увођењу народног језика као наставног језика, уместо дотадашњег привилегисаног италијанског језика, у школе на територији Далмације, са уставничким покретом у Боки Которској, талијанашки посланици покушавају да неубедљивим аргументима и демагошком фразеологијом правдају своје иступање из Сабора.⁶²

Проглас талијанашке већине потписали су ови народни посланици Далматинског сабора: д-р Лапена, дон Антун Рандман, д-р Јосип Рандман, Росињоли, д-р Биони, А. Рели, В. од Понте, Конте од Фанфона, Сераљи, Ј. Пиперати, К. Бењо, д-р Ферари, Матковић, Вулетих, Николић. Као што се по именима види, међу потписанима нашла су се и тројица Југословена, присталица талијанашке странке.

Истога дана објављен је и проглас народњачке мањине, упућен бирачима народних посланика на Далматинском сабору. Овај проглас потписали су посланици Народне странке: Иван Дешковић, Винко Дидолић, д-р Михо Клаић, архимандрит Јеротеј Ковачевић, Крсто Кулишић, д-р Ловро Монти, Натко Нодило, дон Миховил Павлиновић, конте Нико Пуцић, Анте Роси, Никола Видић, д-р Коста Војновић, Ђорђе Војновић, Иван Вранковић. Док је талијанашки проглас натегнут, неубедљив и језуитски састављен, дотле је народњачки јасан и убедљив, иако је у тадашњим озбиљним приликама, када су народњаци сумњичени као „савезници и пострекачи устаника“, врло обазриво састављен. Проглас се завршава:

Пред вама, наши бирачи, и пред цијелом земљом протестује — ми против оваквих измишљотина и против злонамјерног подметања, с којим би се хтело учинити да смо ми наравити сукривци у противљењу закона; за ово ће одговарати онај кога се тиче. Бирачи! Чврсти у савести да смо испунили своју дужност, остављамо вама да пресудите наше понашање.⁶³

Бележећи и коментаришући ове огорчене политичке борбе између талијанаша и народњака, З а с т а в а пише: „Сабор далматински, на молбу 16 саборских чланова, који су метнувши је на сто куће оставили дворану, на неизвесно време одгођен. Странка та аутономашка, која је у садашњем сабору далматинском и-

⁶¹) Застава, 19-X-1869.

⁶²) Народни лист (Задар), 10-X-1869.

⁶³) Ибид.

мала већину, од мањине саборске — Народне странке — морално побеђена, нашла је за сходније у оваквим приликама саборницу оставити и са парламентарног бојишта умаћи“.⁶⁴ После неколико дана **З а с т а в а** се поново враћа на исти догађај и пише: „Шеснајст посланика — већина сабора — остављају саборску дворану, почем су пре тога подло и издајнички подметли и обедили мањину да и она удела у устанку има. И те своје недостојне обеде повторавају они и у својим листовима, да би само предупредити могли да се јавно не прогласи да шеф земаљске управе у Далмацији никаква поверења у народу нема. . . Да не би само једног неспособног званичника компромитовали, радије учинише и парламентаран шкандал“.⁶⁵

Све огорченији нападаји на Вагнерове крваве мере против бокелских устаника изазвали су још безобзирније поступке с његове стране. Уколико су критике не само југословенске него и велике европске штампе постајале све чешће и оштрије, утолико је Вагнер постајао нервознији и нестрпљивији. Имајући у рукама неограничена овлашћења бечке владе да огњем и мачем угуши устанак, Вагнер није бирао више средстава и прибегавао је чак и таквим драконским казнама и бруталним средствима која већ одавно нису била уобичајена у цивилизованим земљама. Имајући неколико одличних дописника и сарадника у Далмацији, нарочито у Задру и Дубровнику, **З а с т а в а** је скоро из дана у дан доносила извештаје са терена, на основу веродостојних саопштења самих учесника или посматрача, са пуно конкретних података и проверених чињеница. **З а с т а в а** је донела и ове појединости:

Па шта веле „званични“ извештаји? Кличу да царска војска напредује; да је цела Жупа спаљена; да је Поборје и Мајина преобраћена у прах и пепео; да је варошица Брајић до темеља разорена; да је иста судба постигла још више места; да „храбра“ војска ракетлама и топовима брише са лица земље и људе и села; да је код Трините после боја нађено 30 мртвих жена, које су ишле да покупе рањенике, но на којима је „храбра“ војска из заседа огледала вредноћу својих пушака острагуша. Уз то се још јавља да је делатност развијена и у другом правцу. Преки судови од силног посла не могу главе да дигну. Дванајст вешала већ је подигнуто и већ облећу црни гаврани око несрећних жртава „цивилизаторског“ свирепства...“⁶⁶

Главни дописник **З а с т а в е** у Далмацији био је Лазо Томановић, родом Бокел, раније ученик гимназије у Задру, а тада млад студент права, који је не само будно пратио писање целокупне тадашње далматинске штампе него је долазио у непосредан контакт са својим земљацима и дознавао стално од њих нове и непознате појединости о догађајима на бојном пољу. Велика већина дописа из Задра, објављених 1869 у **З а с т а в и**, потиче

⁶⁴) Застава, 19-X-1869.

⁶⁵) Застава, 24-X-1869.

⁶⁶) Застава, 2-XI-1869.

из његовог пера, или је написана његовом иницијативом. Осим тога, Томановић је објавио и неколико засебних чланака, под својим пуним потписом, са тешким оптужбама против Вагнера и његовог крвавог ратовања у Боки. Тако, на пример, у свом чланку **Вешала и мир**, Томановић пише између осталог:

Ако је свачија душа човечанска ужасом одбегавала и од саме помисли на вешала што их беше подигао Митхад-паша у Русчуку, Осман у Сарајеву и Омер-паша у Канеји, што да чини србска душа кад погледа на вешала што их подиже барон Вагнер, оличени и Митхад и Омер и Осман-паша, на сред Котора!... Какве награде чекају барона Вагнера на његова тако грозна недела и злочинства, што уради у Боки Которској под плаштом царског пуномоћства?... Каква судбина ишчекива сав досадањи строј владе далматинске, која је са својим пркосом и ђефом оличена у котерији Лапениној, узрок страдању мирних грађана у проливању крви, узрок звијерски, нечовечни, турски дела, која пред свет црне Аустријску владу, а земљи између ње и не само србски, него свију 18 милиона славенских грађана сије семе вечне мржње?⁶⁷

После два дана у једном свом допису из Задра, Томановић износи низ нових појединости о свирепостима Вагнерове солдате-ске: „У Жупи се поступало горе од Турака и Татара... За име божје, живимо ли ми још у Европи, или се налазимо међу Зулукаферима, Хотентотима и Индијанцима?“⁶⁸

Бокељски устанак уопште, а казнене експедиције и јавна вешања у Котору нарочито, изазвали су разумљиво огорчење међу народним масама у Војној крајини, а извесни извештаји говоре и о симптоматичним појавама револуционарног врења.⁶⁹

Вест о јавним вешањима устаника усред Котора изазвала је разумљиво огорчење широм Европе, а нарочито у свима словенским земљама. Први су дали сигнал за узбуну чешки опозициони листови, који су увек показивали много разумевања за национално угњетавање и економски експлоатисане Јужне Словене. Први отворени напад на Вагнерове свирепости донела је прашка **Политика**. У напису се каже:

Први посао г. фелдмаршал-лајтнанта Вагнера, кад је у Котор стигао, био је, уместо да је примљену војну управу осветлио стратегиском вештином, скупити око себе службенике и целате и украсити Котор, који иначе оскудева у јавним споменицима, са 12 тананих вешала. То је био темељ операцијама, које му је приписивало његово генералско знање и вештина. Ако је чега могло бити, што би већ ионако незадовољно становништво до крајности раздражило, то је заиста ово подизање вешала. Поглед на вешала, која су оличавала ужас и бесрамност смрти, изазвао је безумну храброст код устаника, који су више волели јуначки погинути него срамно умирати и пасти шака таквом благом хришћански цивилизованом противнику. Вешала у Котору постала су ускоро сигнал устаницима. Што ниједан позив и ниједна ватрена реч ради измирења није могла учинити, то је урадила рука целатова. Ускоро су

⁶⁷) Застава, 5-XI-1869.

⁶⁸) Застава, 7-XI-1869.

⁶⁹) Заточник, 9-XI-1869.

били опкољени лешинама они који су пре своје смрти викали: „Пре и турски, него —!“⁷⁰

После чешке, словачке, пољске и руске штампе, која је писала са симпатијама о поробљеним и потлаченим Јужним Словенима, иако у принципу није увек одобравала устанке и револуције, јавио се и један део аустријске штампе. Нарочито је занимљиво писање бечког листа *Osten*. Иако очевидно није одобравао казнене експедиције и њихове свирепости у Боки, *Osten* је покушао да баца кривицу на министра унутрашњих послова Гискру, иако је главни кривац за почињена крвопролића био Вагнер. У чланку о устанку *Osten* пише између осталог:

Нерасположење у народу одавно расте; оно је изазвано противсловенском политиком, која је усмерена на италијанизацију Словена у оним крајевима. Ту је политику терало децембарско министарство, а нерасположење народа чекало је само на згодну прилику па да се разбукти у оном виду који најбоље одговара карактеру тамошњег народа. Г. др. Гискра, који је хтео владати с Лапеном, нека се сада, за време бокељског устанка, диви својој „вештини управљања“ и нека запита своју савест: од кога ће савременици и потомци затражити рачуна за ову силну крв која се сада лије уз стене Боке Которске?⁷¹

Корак даље отишао је бечки *Tagblatt*. Осуђујући оштрим речима крвопролића Вагнерове солдатске у Боки, овај угледни бечки лист умерено-конзервативне политичке оријентације одао је видно признање хуманости и човечности бокељских устаника: „Устаници су заиста витешки поступили кад су прве наше заробљенике, које су они заробили, пустили на слободу. Са њиховог гледишта они би данас, када наше власти стрељају и вешају заробљене устанике, поступили сасвим исправно ако би побили наше војнике који би им пали шака“.⁷² Бечки лист *Wanderer* још оштријим изразима осуђује недела аустријских казних експедиција у Боки:

Вести из Котора јављају да је преки суд отпочео свој посао и да се пљачкање и паљење села, при огорчењу војске, није дало избећи. То је, када се посматра са хуманог гледишта нашега века, за аустријске патриоте врло потресно, чак срамно и понижавајуће. Или, може ли такав један у свом срцу имати и осећати и искру поноса, када помисли да ми, где год рат водимо, или нас непријатељ славно побеђује или се сам демон, извршујући своје крвничко дело, увуче у нашу војску?⁷³

Врло је карактеристична појава да се нашао чак и један активан официр царске аустријске војске, који је раније служио у Далмацији, и то баш у Боки Которској, и који је сада имао смелости да јавно и отворено устане против крвопролића уопште, а против вешања посебице: „Пушкарање у Боки није никаква

⁷⁰) Политика (Праг), 24-X-1869.

⁷¹) *Osten* (Wien), 1869, Nr. 44.

⁷²) *Tagblatt* (Wien), 29-X-1869.

⁷³) *Wanderer* (Wien), 30-X-1869.

срамна смрт, али зато смрт на вешалима сматра се као вечан, немилосрдан и неугасив срам, који повлачи за собом утолико јаче и срамније последице уколико тамошњи народ себе сматра као одважног и јуначког. . .“ Говорећи о Јовану Јовановићу, градском начелнику Рисна, чланкописац поставља питање: „Зар Јовановић, узор јунаштва, смелости и људског самосвесног поноса, само зато мора да заврши на вешалима што није могао и хтео да се одрекне вековима укорененог слободног ношења свега скупогеног оружја, знака и симбола праве и истине мушкости Јужног Словенства и најдрагоценијег наслеђа своје породице?“⁷⁴

Исти аустриски лист, Grazer Tagespost, који је донео овај чланак, већ после неколико дана објављује још један напис, у коме се износе нове појединости о устанку, у напису се, између осталог, одаје дужно и заслужено признање храбрим Бокељкама које су погинуле заједно са својим мужевима на бојном пољу:

Бокељке учествују у бојевима заједно са устаницима. Тако, према извештају једнога официра који је командовао у борбама око тврђавице Тројице, устаници су имали много мртвих и рањених, које нису могли одмах однеги и сахранити, тако да је још сутрадан око тврђавице лежало 16 лешева, међу којима и 4 жене, које је он дао сахранити. Поручник, заповедник тврђавице Горажда, нашао је једну лепу, младу Далматинку, која је још код себе имала мач и ханџар. Жене носе за устаницима храну и муницију, и непрестано бодре своје јуначке мужеве да се храбро бију и да нестрашиво ступају напред у бој.⁷⁵

Нарочито смо се задржали на писању аустриске штампе да бисмо показали да је чак и независно јавно мњење у Аустрији било револтирано драконским поступцима Вагнерове солдатеске и да је отворено протестовало против почињених крвопролића.

Цитираћемо још изванредно карактеристичан чланак **Словенска револуција** из пера истакнутог чешког публицисте Шуселке, објављен у працкој Р е ф о р м и. У том чланку, одговарајући на оптужбе бечке и пештанске режимске штампе да је Бокељски устанак само увертира у велику словенску револуцију и, наравно, последица панславистичке агитације и пропаганде словенофилских комитета, Шуселка износи ове аргументе:

Има психолошких разлога зашто ови политичари дршћу већ од саме голе претпоставке о словенској револуцији; њихова нечиста савест је оно што их плаши аветима. Ти словенски непријатељи знају да словенска револуција, ако се заиста изроди, најпре ће бити уперена против њих, учиниће крај њиховој слави и њима ће се светити. Њихова савест им шапће да они то заслужују због неизмерног презирања и нападања словенства, због канибалске мржње којом су они гушћивали сваки покрет словенског живота.⁷⁶

⁷⁴) Grazer Tagespost, 2-XI-1869.

⁷⁵) Grazer Tagespost, 12-XI-1869.

⁷⁶) Реформа (Праг), 2-XI-1869.

Обраћајући се Немцима и Мађарима, Шуселка им поручује ове значајне речи, тако ретке у тадашњој штампи, презасићеној националистичким страстима и шовинистичким мржњама:

Од слободних Словена немају се бојати ни Немци, ни Мађари; само би морали дрхтати од робова, када би ови раскинули ланце. Кад Немци и Мађари престану играти улогу деспота, целата и словенских угњетача, онда се неће изродити словенска револуција. Ниједан народ не диже револуцију из задовољства, из пасије, него тек онда када више не може подносити притисак који трпи.

У тадашњој чешкој публицистици, у којој је још увек било читавих политичких партија које су тежиле одржавању Аустрије — односно претварању централистичке Аустрије у федералистичку Аустрију — овај чланак чешког публицисте није био ни правилно схваћен ни добро примљен. Под утицајем Ригера и Палацког, већина чешке грађанске интелигенције сањала је још увек о „словенској Аустрији“. Ни сам Шуселка није стајао на социјалистичким позицијама и није се борио за потпун друштвени преображај, али је ипак отишао крупан корак даље од идеолога и теоретичара тадашње грађанске демократије код словенских народа у дотрајалој Хабзбуршкој Монархији.

IV БОКЕЉСКИ УСТАНАК ПРЕД ПАРЛАМЕНТИМА ПЕШТЕ И БЕЧА

Сразмерно дуго трајање устанка у Боки Которској и очигледно показана неспособност команданта аустријских оружаних снага Вагнера као стратега и војсковође, иако је располагао најширим војним и политичким овлашћењима бечке владе, изазвали су све већу нервозу и узрујаност у режимским круговима Беча и Пеште, с једне стране, и све веће огорчење међу широким масама југословенских народа, с друге стране. Тумачи правог народног расположења у парламентима, у вези са ситуацијом изазваном Бокелјским устанком, били су Светозар Милетић, народни посланик града Новог Сада у пештанском парламенту, и Стјепан Митров Љубица, народни посланик Боке Которске у бечком парламенту. Њихове интерпелације и дискутовање на седницама ових парламената били су крупни политички догађаји, о којима је писала не само југословенска него, упоредо и истовремено, и велика европска штампа.

Светозар Милетић на седници угарског парламента од 13 новембра 1869 поднео је интерпелацију на претседника владе, грофа Андрашија, у коме му је поставио ова три питања:

1) Је ли му познато, или је можда и са његовим знањем и саучешћем било, да је Њ. Величанство заједничком ратном министру г. Куну пуновласт дало да у Далмацији, нарочито инсургираној Боци Которској, за време одсуства Њ. Величанства не само милитарне, него ванредне политичне, судске мере употребљавати може и да је, усљед тога, вршење не само милитарне, него и политичне и судске ванредне власти свагдањем командујућем и оперирајућем генералу поверено?

2) Сматра ли г. министар-претседник у том поступку повреду XII зак. чл. год. 1867 и повреду устава и духа уставности и опасан прецеденс и прејудиц за самосталност и уставност Угарске?

3) Је ли учинио, или намерава ли учинити г. министар-претседник противу таквих прецеденса и прејудица какав XII зак. чл. 1867, уставу и уставности одговарајући корак или, ако је за тај поступак знао и одобрио га, чиме такве мере, које би у подобном случају истим правом и Угарској употребити могле, оправдава?⁷⁷

Подносећи ову интерпелацију, Светозар Милетић је у свом образложењу констатовао и ове чињенице: да је „такав поступак кадар милитарни вандализам ауторизовати, као што се заиста на срамоту аустријске војске у Боци Которској тај вандализам у паљењу и пљачкању читавих села, у убиству невиних и неоружаних људи, па и самих жена, у вешању кривицом и експесом бирократије изазваних жртава показује“; затим да се „таквим овлашћењем заједничког ратног министра и командујућих генерала, ако не намерно а оно фактично, свака одговорност за милитарне експесе и недела илудира“ (прави илузорним); даље, да се „тим компромитише и сам ауторитет круне, за који се заклања министарско тиранство, које на издавање таквих цуновласти наводи круну, на коју сенка неоправдиви дела пада“; на послетку, да се „таким овлашћењем хаинауизам илити милитарно целатство и за будућност санкционише“.⁷⁸

Поред ове интерпелације, Милетић је истога дана поднео угарском парламенту посебан **Предлог за одлуку због употребљења и становања угарске војске ван земље**. Милетић ту предлаже да парламент донесе следећу одлуку: „Прво, Краљевска угарска влада позива се да код Њ. Величанства као врховног заповедника стајаће војске посредује да се противу инсурекције у Боци Которској не употребљавају угарске трупе, и да се онде већ употребљене неодложно поврате. Друго, да се без одлагања имају све угарске трупе из осталих краљевина и земаља Њ. Величанства повући и у своју отаџбину, по могућству у окрузима свог новачења, сместити“.⁷⁹

Истога дана поднесене су у истој ствари још две интерпелације: грофа Ференца Зичија, конзервативца и аристократе, и Саве Вуковића, помађареног Србина, иначе мађарског комесара у Банату за време мађарске револуције и српског покрета 1848—1849. На све три интерпелације одговорио је барон Етвеш, министар просвете и заменик претседника владе грофа Андрашија. Цела ова дискусија у пештанском парламенту изазвала је живе дискусије у тадашњој аустријској, мађарској и југословенској штампи. Пештански дописник новосадске **Заставе** дао је целој дискусији овај коментар:

⁷⁷) Застава, 19-XI-1869.

⁷⁸) Ибид.

⁷⁹) Застава, 23-XI-1869.

Интерпелација грофа Зичија ишла је на то да владу изазове, и тако рећи морално натера, да се изјави у корист Цизлајтаније (Аустрије), и мора да се Немцима и Мађарима и опет каква ближа опасност превиђа кад после доскорашњег кошкања баш због Далмације и Краине, сад опет једно другом у загрљај падају, као што се то из речи „Пештанског Наплова“ и „Нове слободне пресе“ баш поводом ових интерпелација видети дало. Министар Етвеш говорио је тоном као да је *Hanibal ante portas* — непријатељ на прагу. Он се чуди како Вуковић може држати што на симпатије оних, у којих би Мађари онда популарни били кад би ови сами себе убили; ту наравно мисли на Славене... Вуковић се побојао да не помисле Мађари да је он покајник славенски, те се позва на своју прошлост, с изјавом да је он онај исти, који је и 1849. Спрам Милетића је Етвеш са остентацијом, са претњом неком приметио како би се у подобном случају и у Угарској оне трупе употребиле, које би најближе при руци биле — као да је Милетић на то циљао да у подобном случају не би цислајтанске трупе Мађарима помагале.⁸⁰

После одговора министра Етвеша прешло се на гласање: да ли се министров одговор прима или не? Дописник *Заставе* констатује: „Наравно да десница сва устане за прво, и тим се сваки даљи говор о томе пресече. Овом новом тактиком може се свака министарству или владиној странци неповољна интерпелација са гилотином простог гласања пресећи.“⁸¹

Милетићева интерпелација и Етвешов одговор изазвали су страсне дискусије и жучне полемике у тадашњој штампи не само између пештанских и бечких режимских листова, с једне, и југословенских опозиционих листова, с друге стране, него и у великој европској штампи. Међутим, тек што се бура мало стишала, појавио се у бечком листу *Zukunft*, који је обраћао нарочиту пажњу догађајима у Боки, један напис који је изазвао читаву малу сензацију: **Отворено писмо Његовој Екселенцији државном ратном министру барону Куну**. Испод текста потписано је: „неколико официра словенске народности“. У напису се каже између осталог:

Ми морамо подићи живи протест против увредљивог, прстачког и управо суровог начина којим се исти известилац, који можда има своју канцеларију под истим кровом са Вашом Екселенцијом, усуђује да дрско и изазивачки суди и о оним народима аустријске монархије којима и ми с поносом припадамо и с којима нас везује најсветија сродничка веза. Тај „војни известилац“ назвао је, на пример, пре два дана све божељске становнике укупно и без разлике „Канибалима“, премда су они исто тако аустријски грађани као што је и он сам, и ружио је све хришћанске становнике на Балканском Полуострву називајући их „панславистичким изметом“. Са овим „панславистичким изметом“ су у крвном сродству 16 милиона аустро-угарских грађана, који осећају да су са њима, ако не политички, али онда историски, литерарно и духовно уједињени, као што је исти господин „војник“ једно са својом „немачком браћом“ у Баварској, Брандербургу и Прусској. Ко Србе и Бугаре у европској Турској назива „изметом“, тај баца љагу и погрду на све ау-

⁸⁰) Ибид.

⁸¹) Ибид.

стриске Словене, дакле и на нас, официре царске и краљевске војске, јер смо и ми од словенске крви... Писати такве поруге против свих нас, какве труби „војни стручњак“, ми не можемо мирно гледати, него се морамо најодлучније оградити против таквог колеге.“⁸⁹

После бечких опозиционих листова, који су оштро критиковали политику бечке владе према Далмацији, јавио се и један угледни берлински лист, *Kreuz-Zeitung*, који је донео неколико написа о Бокељском устанку. У једном од ових написа каже се ово:

Када је букнуо устанак, изненађена аустриска влада нити је имала на располагању довољно војске да би га одмах могла угушити, нити хране за војску, а још мање за ту сврху дорасле и способне војсковође. Али, најмање је она умела пронаћи начин на који би се земља могла умирити. Предузимане и употребљаване драконске мере учиниле су да је скоро сваки изглед на миран компромис постао немогућан. У Грбљу (Жупи), ономе делу Боке којега се култура још понајвише дотакла, уништено је и попаљено 40 села... Најзад, влада је морала да обустави војне операције; казна експедиција била је, дакле, сасвим осуђењена и неуспешна. Али су погледи целог света уперени на Ахилову пету Аустро-Угарске.“⁹⁰

Под ударцима читавог јавног мњења, не само код југословенских народа него и код великог дела опозиционе и независне аустриске, немачке и мађарске јавности, смењен је са свога намесничког положаја фелдмаршал-лајтнант Вагнер. Његов одлазак из Далмације изазвао је разумљиву радост у свим југословенским земљама. Задарски дописник *З а с т а в е* био је веродостојан тумач расположења широких маса наших народа у Далмацији када је писао ове редове:

Еле, како било да било, уклања се из Далмације онај човјек који ју је кроз своје кратко управљање, а особито неку њену чест, у бездан сурвао; уклања се из ње онај човјек, којег све либералне и поштене новине са турским Осман-Михдат-пашом сравнише за његово понашање при бокешким призорима; уклања се онај човјек, који у Далмацији сасвим обустави ток обучавања нашега милога језика, давши у рукама непријатељима народње просвјете и језика сву просвјетну и наставну управу, а уклањајући врле Клајиће и друге родољубе; уклања се онај човјек, који по наговору народних непријатеља изгони из средњих школа наш језик остављајући га ученицима на милост и немилост необвезним предметом; уклања се онај човјек, који се ухватио у коло с народним непријатељима и о глави му ради; уклања се онај човјек који лажи труби по бијелом свијету, опадајући све Словене и називајући панславистичким узроцима устанак у Боки, кога је он сам проузроковао; уклања се онај човјек који са својим поступањем упропасти несретну Боку...; уклања се онај човјек који (ох да не буде га средом никада наше приморје видјело, јер ме гроза попада кад споменем) сав Грбаљ и многа друга мјеста и сеоца бокешка у pepeo учини; и најпосле уклања се из наше миле Далмације (премда нисам избројао све) онај човјек, који подиже на срјед бијелог Кото-

⁸⁹) Zukunft (Wien), 8-XII-1869.

⁹⁰) Kreuz—Zeitung (Berlin), 10-XII-1869.

ра грозна и нечовјечна вјешала, на која се сво људство грози, да на њима људе, нашу премилу браћу, вјеша. Тај човјек иде од нас!⁸⁴

На положај царског намесника Далмације бечка влада је именовала барона Гаврила Родића, фелдмаршал-лајтнанта по чину, Србина по пореклу. Тактичнији и спретнији од Вагнера, Родић је успео да постигне споразум с устаницима („Кнезлачки мир“). Наравно, споразум је изазвао различите коментаре: док га је југословенска штампа примила мирно, без неког одушевљења, али и без срџбе, дотле га је бечка режимска штампа оштро нападала и осуђивала. Можда је најинтересантнији коментар донео тршћански лист *Cittadino*, орган Италијанске народне странке у Трсту. У овом листу сарађивали су и неки далматински народњаци, међу којима и Стјепан Митров Љубиша. У једном свом писму из Беча (1867) Љубиша је писао Миховилу Павлиновићу: „Писао сам један допис из Далмације *Cittadino* о Лапени, не знам јеси ли га читао. Знам да му је свјест запленио“.⁸⁵ У опозицији према Вагнеру и Лапени, *Cittadino* је оштро нападао и њиховог моћног заштитника, министра унутрашњих послова Гискру. Бележећи Родићев споразум са Бокељима, *Cittadino* пише:

Вечки централистички листови имају повода да вичу против споразума који је постигао генерал Родић; умирење Далмације најеклатантније доказује неспособност Гискриних и Лапениних централистичких оруђа; оно сведочи да се узрок устанку мора тражити у задарском намесништву и которском окружном начелству, а не на Цетињу, у Херцеговини, у Србији или, напослетку, у Москви. Чланкописцима „Нове слободне пресе“ и њиховим колегама мора заиста бити тешко што су толику хартију упрљали да би свет обавестили и учинили опрезним о панславистичким конспирацијама и руским рубљама, којих у истини никад тамо није ни било.⁸⁶

Писање тршћанског либералног листа *Cittadino* против Вагнеровог и Лапениног режима у Далмацији одјекнуло је са разумљивим одобравањем у југословенској штампи. Сисачки *З а т о ч н и к* доносио је у преводу низ чланака из тршћанског листа, а *З а с т а в а* је писала с непрекривеним задовољством:

Већ су и поштенији Талијанци далматински увидјели шта је Лапена, па га се одрекли, а тршћански „Цитадино“, талијански либерални лист, једнако протестује, у име талијанско, против недела што Лапена под плаштом талијанштине по Далмацији ради... Противу адресе већине гласају и тршћански заступници, Хермет и Конти, вођи талијанске странке у Трсту... Уверивши се обе странке да их трећа — влада — завађа, да међу њима ужива, сједињују се вође Словенаца и Талијанаца противу обћег непријатеља...⁸⁷

Убрзо после Вагнеровог смењивања с намесничког положаја у Далмацији, сасвим непредвиђено и неочекивано, почела је

⁸⁴) Застава, 12-ХИ-1869.

⁸⁵) Марин Павлиновић, Фрагменти из препорода у Далмацији. Мисао, 1930, 373.

⁸⁶) *Cittadino (Trieste)*, 20-I-1870.

⁸⁷) Застава, 1-II-1870.

бечка режимска штампа доносити вести, испрва сасвим скромно и бојажљиво, а затим све чешће и упорније, да ће у нову бечку владу, која ће заменити дотадашњу владу грофа Тафеа, као министар земаљске одбране ући фелдмаршал-лајтнант Вагнер. Коментаришући ову вест, **З а с т а в а** пише: „За министра земаљске одбране подржавају владини листови Вагнера, који се у Далмацији баш није одликовао својим државничким талентом. Но ваљда „Нова слободна преса“ баш далматинске заслуге Вагнерове сматра за толи важне по државу да га министарским порфељом треба наградити, кад толико говори за њега“.⁸⁸

Крајем јануара Фрања Јосиф именовоа је нову аустриску владу под претседништвом дворског саветника Леополда ритера фон Хазнера, бившег професора Бечког универзитета, ранијег претседника Рајхстага, дотадашњег министра просвете у влади грофа Тафеа. Од југословенских листова **З а т о ч н и к** је први донео вест да је у Хазнерову владу ушао као министар земаљске одбране доскорашњи далматински царски намесник Иван витез фон Вагнер.⁸⁹ После два дана **З а с т а в а** је Вагнера као министра поздравила овом добродошлицом:

И чуј, народе, како се казне ти злочини: место да таква особа седи пред форумом правде на оптуженичкој столици, један Вагнер седи у министарском фотељу! Ето правде аустријске! Грађани аустријски, којима је Вагнер толики крвави новац ваш за свој ћеф у море бацио, ваше синове и браћу као жртве на олтар ћефа једне котерије покосио, шта ћете рећи вашим заступницима који су сведоци где се награђује тај који вам је толико зла проузроковао?⁹⁰

Задарски дописник **З а с т а в е** јавио је ове појединости о одјеку Вагнеровог наименовања у Задру и Далмацији:

Овамо је тај глас непријатно примљен, јер кажу да влада са постављањем Вагнера на тако значајно и узвишено мјесто хоће да покаже свјету на видуку да одобрава сва сурова његова дјела што по Бокама милој нашој браћи почини; да хоће да покаже како љуби већину народа свога, све листом Слављане; да с тим наименовањем Вагнеровим хоће да покаже какав јој је програм и како га мисли вршити.⁹¹

Од посебног је значаја дебата у адреском одбору бечког парламента о Бокељском устанку на седници од 28 јануара 1870. Прво је известилац анкетне комисије, народни посланик гроф Шпигл, поднео извештај комисије о узроцима, пореклу и току устанка, углавном на основу званичних извештаја, а затим се прешло на дискусију, у којој су учествовали многи народни посланици како из редова владине већине тако исто и из редова опозиције. Један од вођа Пољске народне странке, д-р Грохолски, поставио је питање новом министру земаљске одбране, Ваг-

⁸⁸) Застава, 23-I-1870.

⁸⁹) Заточник, 28-I-1870.

⁹⁰) Застава, 30-I-1870.

⁹¹) Застава, 8-II-1870.

неру, да ли се Бокелски устанак има сматрати „као потајно смишљен или само као последица увођења новог закона о земаљској одбрани“? Вагнер је на ово одговорио: „Већ десетак година тумарају неки људи по которском округу с намером да народ побуне и изазову на устанак. Ови људи приказивали су све владине наредбе у најцрњим бојама и услед тога дошло је до отпора против закона о земаљској одбрани. Уосталом, југословенска пропаганда управљена је не само против Аустрије него и против Турске“.⁹²

Вођа далматинских талијанаша д-р Лапена у своме говору вели да је Бока Которска била „позорница устанка“, али истиче „да прилике у Боки не треба посматрати посебно, него је нужно обазрети се на стање ствари које постоји већ неколико година у читавој Далмацији“. По Лапени, далматинско становништво било је мирно и лојално све до 1860, када је „Беч истакао идеју да се Далмација споји са Хрватском, али пошто је већина становништва била противна, то се тада народ узнемирио и почео кретати, и цела се земља поделила на две странке“. Лапена у свом говору талијанашку групу произвољно назива Државном странком, а Народну странку још произвољније — Угарском странком! По Лапени: „Државна странка нагињала је Аустрији, а Угарска странка наравно — Хрватској; последња је изазвала националну борбу између Италијана и Словена, који су се охрабрили федералистичким плановима, који су се тада ковали у Бечу“. Лапена оптужује тадашњег далматинског намесника фелдмаршал-лајтнанта Филипковића, који је чим је заузео тај положај одмах почео да фаворизује словенске интересе, постављајући Словене у све важније службе. Ове околности „уздигле су и погордиле Словене, тако да је сваки већ унапред могао знати да ће при увођењу новог закона о земаљској одбрани букнути устанак“. Осим тога, Лапена тврди „да нису изостала ни страна подбадања“, да су „руска потстицања учинила своје“, да су „медаље са ликом руског цара раздаване међу становништвом“ и да је „југословенска пропаганда уопште дејствовала са напрегнутим снагама“. На крају свога говора Лапена тврди да „приватна писма из Далмације јављају да и у другим окруженима почињу мислити на отпор против закона о земаљској одбрани, пошто је Бокелјима борба добро пошла за руком“.⁹³

На предлог народног посланика д-ра Куранде адрески одбор је одлучио да се позове Стјепан Митров Љубиша, народни посланик Боке Которске, да каже своју реч о Бокелском устанку, да би се цела ствар „темељно испитала и непристрасно просудила“. У своме говору Љубиша је рекао између осталог:

Ако ме заступничка дужност нуди да данас пробеседим, немојте помислити, моја господо, да ја каним правдати онај оружани одпор, који је преобратио у прах и пепео један део моје домовине,

⁹²) Neue Freie Presse, 1-II-1870.

⁹³) Ибид.

јер је моја сврха једина та да докажем и набројим неке чиновне, из којих ће се јасно видети да је влада могла лако претећи то велико зло. Очеvidни сведок, моћи ћу пуним знањем ствари набројати те факте пак се зато и не бојим да ће ми когод моћи побити њихову важност... Било је ту погрешака политичних и војених, које преобратише буну, што се лако уталожити могла, у једно оружаном опирање, где се просуло доста крви и блага и где се да се угуши, употребила средства, од којих човек мора протрнути кад му на ум падну. С прва и у првом кључу побуне влада је дремала као да ће јој сном проћи, но кад крвљење започе онда је пречекала важност ствари тако далеко да би било смешно кад не би имала тајну намјеру да покрије своје погрешке.“⁹⁴

Љубиша је, затим, јасно и убедљиво изређао 12 владиних грешака почињених у току Бокелског устанка, са читавим низом конкретних података и аутентичних обавештења из прве руке. Између осталог, Љубиша је оштро пребацио влади распуштање Далматинског сабора: „С таквим неуставним коракном влада је уклонила од себе досадни посао да правда свој поступак у Боки пред заступницима земље и тако је покрила непрозрачном копреном све што се тамо догађало“. Бранећи Народну странку од владиних оптужби, Љубиша је констатовао: „Употребила се згода овог несретног опирања просути сумњичења, денунцијације и сваког рода клевете противу ове странке, коју имам част ја овде заступати; кад људи те странке све своје силе употребљаваху да угасе буну“.⁹⁵

Говорећи о утиску који је Љубишин говор оставио на присутне, бечки дописник сисачког *З а т о ч н и к а*, који је у целини донео говор, констатује: „Ово је разложење учинило сензацију код чланова одборни, који су га разумели, и зато је закључено, пре него се ствар коначно реши, нека се позове г. Љубиша да даде превести своје разложење, што се има штампати и међу чланове царевинскога већа разделити. До тога су одгођене одборске седнице... Буде ли се толика непотребно проливена крв и толики некорисно потрошени новац запостављао особним обзиром; узваљаду ли више обзири на господство сада владајуће котерије, него корист целих покрајина, па чак и сигурност целих покрајина, па чак сигурност целе државе, онда се има садашњи *Reichsrath* послати у Рим, нека се бије са језовитима за теорију слободне државе; државне послове треба предат рукама озбиљним и задужијим“.⁹⁶

Љубишине аргументе покушали су да обеснаже министар унутрашњих послова Гискра, министар земаљске одбране Вагнер и вођа далматинских талијанаша Лапена, али без довољно убедљивости. Покушавајући да брани политику већине Далматинског сабора за време Бокелског устанка, Лапена тврди да се „саборска

⁹⁴) *Заточник*, 3-II-1870.

⁹⁵) *Ибид.*

⁹⁶) *Ибид.*

мањина непрестано трудила да сруши владу“, да је „у земљи сејала неповерење према влади“ и да је „нападала сваки владин поступак“. Лапена вели: „Сви говорници мањине држали су на сабору раздражљиве говоре, а када је уз то још букнуо устанак у Боки било је нужно распустити сабор, јер би се иста опозиција могла идентификовати са немирима у земљи. На то је већина, да би се земља умирила, предложила да се сабор одгоди“. Министар Гискра отишао је крупан корак даље у оптужбама и сумњичењима опозиције. Између осталог, Гискра је тврдио да је једна депутација Жупљана наводно јавила далматинском наменсику „да устанак није изазвало увођење закона о земаљској одбрани, него српско-хрватска подбадања, јер су свештеници и остали агитатори фанатизовали народ стављајући му у изглед страну помоћ“. Осврћући се на писање извесних страних листова, који су тврдили да је Вагнер „само зато увучен у владу да би прећутао неке мистериозне меморандуме или извештаје и да би осујетио њихово објављивање, које би могло бити опасно по владу“, министар Гискра тврди „да су сви такви гласови измишљени и лажни, лишени сваке основе, јер нема никакве тајне, коју би ваљало сакрити, нити је уопште шта сакривено...“⁹⁷

Изјава министра Вагнера да је Бокељски устанак проузрокован југословенском пропагандом изазвао је велико узбуђење у тадашњој хрватској и српској јавности уопште, а у круговима руководства Хрватске народне странке напосе. Један од страначких првака, народни посланик Иван Вончина, који је био детаљно упућен у разговоре које је Вагнер као далматински намесник водио са Матом Мразовићем и имао код себе Вагнерова писма Штросмајеру, упутио је преко сисачког **З а т о ч н и к а** ово отворено писмо „Преузвишеном господину подмаршалу Ивану Вагнеру, ц. кр. министру за земаљску одбрану у Беч“, датирано у војном Сиску, 11 фебруара 1870. Писмо гласи:

По гласу бечких листова изјавила се је дана 9. о. м. Ваша Преузвишеност у далматинском одбору царевинскога већа, да је бокељски устанак дело југословенске пропаганде, која једнако ради противу Аустрије, као и противу Турске. Сећајући Вашу Преузвишеност на становите договоре које сте прошлога лета водили, позивам Вашу Преузвишеност да ту своју у споменутом одбору изречену изјаву о постојању југословенске пропаганде и њених тежња за време од 8 дана као неистиниту опозовете.⁹⁸

Дани су пролазили, а Вагнер је ћутао, претпостављајући да му нико од југословенских посланика у аустријском парламенту неће смети поставити захтев да одговори на оптужбе Ивана Вончине. Међутим, на седници парламентарног одбора за испитивање бокеље ствари од 16 фебруара народни посланик Стјепан Митров Љубиша поставио је Вагнеру ово конкретно питање:

⁹⁷) Заточник, 10-II-1870.

⁹⁸) Заточник, 11-II-1870.

На нападања проти пропаганди југословенској придржавам си одговорити други пут, за сада се стежем само на ово једино питање, које стављам на г. министра земљобранства: што је истине на отвореном листу, што га је г. Вончина у „Заточнику“ на њега управио, позивајући Његову Преузвишеност, нека до 8 дана опозове осваде проти југословенској пропаганди, те спомине неке озбиљне договоре?⁹⁹

На ово Љубишино конкретно питање Вагнер је одговорио сасвим кратко, рекавши само толико „да не може порећи да није са вођама југословенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити“.¹⁰⁰

Бечка штампа није донела ни Љубишино питање ни Вагнеров одговор, јер је Стенографски биро аустриског парламента, очевидно према директивама бечке владе, у своме билтену једноставно прећутао целу ову по режим врло неугодну дискусију.¹⁰¹ Али су југословенски родољуби наставили започету борбу против Вагнера. У **З а т о ч н и к у** је објављен чланак **Конспиратор, министар и издајник конспирације**.¹⁰² Чланак је очевидно написао сам Вончина, који је држао у рукама Вагнерову преписку са Штросмајером. Чланкописац тврди: прво, да је Вагнер пред парламентом истовремено оптуживао југословенску пропаганду и признавао да је са истом том пропагандом радио; друго, да је увек био и остао противник Народне странке, Хрвата и Јужних Словена; треће, да је у целој овој афери играо улогу обичног агента провокатера.¹⁰³

Други оштар напад изашао је у **З а с т а в и** под написом **Далмација и „југословенска пропаганда“**. Чланак је написао, по својој прилици, Светозар Милетић, изложивши цео Вагнеров режим строгој и неумољивој критици. Баш у данима када је Вагнер у аустриском парламенту, као активан министар, хистерично нападао југословенску пропаганду, Милетић му је преко **З а с т а в е** постављао ова питања:

Све то увидоше и осудише и саме немачке независне новине још у почетку устанка и нападоше са жестоком осудом на тадашњег намесника далматинског Вагнера, који „разним фразама са помоћу своје живе фантазије хтеде покрити учињене погрешке и заматнути траг истини и правди“. Још онда сваки непристрасан и свестан питаше: шта г. Вагнер мисли и разумева под југословенском, српском (по терминологији завичној српско-словенском“?), руском агитацијом, спољним подбадањем — шта пак његове присталице и једномишљеници под руском, југословенском, и бог те пита каквом пропагандом?¹⁰⁴

⁹⁹) Заточник, 12-II-1870.

¹⁰⁰) Ибид.

¹⁰¹) Заточник, 16-II-1870.

¹⁰²) Заточник, 19-II-1870.

¹⁰³) Ибид.

¹⁰⁴) Застава, 11-II-1870.

Позивајући се на опозициони бечки лист *Presse* (који треба разликовати од бечког режимског листа *Neue Freie Presse*), који је оштро жигосао Вагнеров режим у Далмацији, Милетић је поставио целу полемику на ову основу:

Ми ћемо један ближи догађај да наведемо, који довољно карактерише политичку мудрост г. Вагнера и уместност његових навода. Стара „Преса“ од јучерањег дана претресајући оштро политику министарства наспрам Далмације вели: да је „административно безумље“ и „хрђава легислатива“ повод свој несрећи, и ограђује се против таквог заступника владе као што је Вагнер, који, „уместо да напоредо са владом буде суђен, устаје да је од кривице пере и брани“. Мора да је министарство страшне грехе починило у Далмацији, кад је Вагнера у министарство позвало и у задатак му поставило да по својој старој тактици, заметне траг истини и правди. Није дакле никакво чудо што се „Преса“ пита: како је могао остати Гискра и даље министром, ако је на њему кривица, и како је могао и Вагнер још постати министром, који је и данашњим својим говором посведочио крајњу неспособност пређашње своје далматинске управе?¹⁰⁸

Трећи и најтежи ударац задао је Вагнеру, без сваке сумње, Стјепан Митров Љубиша својим другим говором у аустријском парламенту, у коме је изнео конкретне податке о страховитом пустошењу Вагнерових казнених експедиција у Боки. Љубиша је констатовао ове поражавајуће чињенице:

Било је опљачкано и изгорено 14 села и многе куће самиче, где није било живе душе, дакле без стратeгичке нужде. Била је просута и разнесена богата летина вина, уља, ракије и жита. Било је опљачкано и порушено 27 цркви, изгорена 3 манастира, разорене 4 куће парохисјалне и свето посуђе продавало се са светским покућством на будванским и которским улицама у бесцену. Тела убијених била су ископана после 10 и 14 дана, раздерана од паса и трула. Две тисуће деце, жена и стараца, гладно и голо, јадикује и данас на студеном пепелу својих огорелина. Тада се могло брзојавити: „Ред влада у Боки Которској“.¹⁰⁹

Прелазећи на побијање Вагнерових неистинитих тврђења да су аустријски официри и војници били изазвани од бокељских устаника да чине насиља и кржаве одмазде, Љубиша је овим аргументима и конкретним примерима побио Вагнерова произвољна причања:

Очитована је истина да погорени и опљачкани сељаци Жупе, Маина, Побора и Браића нису се окаљали ни једним канибализмом. Али они одпустише неповређене сужње стањевске; испратише до Котора и угостише једног војника, који је избегао оној катастрофи; а Браићи одрекоше оних 50 форинти награде, што је њима пружена била кад су пренели и предали трупље несретних официра Вимпфена и Дубосеа, и молили клечећи за њихове душе пред поручником г. Бутковићем.

Још и преки суд, ова срамота људске правце, отеготио је помирење. Један посланик маински дође с белом заставом у глав-

¹⁰⁸) Ибид.

¹⁰⁹) Заточник, 12-II-1870.

ни стан, да навести предају својих сељана; он је био свезан, уапшен, ископао му се гроб, нашао му се изповедник, пак се затим брзојавило у Котор, да дође преки суд и подпише осуду. Он је обешен, а сељани му се разбегну од препаста и грозе. Овако се дакле равнало угушењем.¹⁹⁷

Говори Стјепана Митрова Љубише о Бокељском устанку имали су снажног одјека не само у Аустрији, Хрватској и Далмацији него и у Угарској. О томе сведочи, између осталог, интерпелација Светозара Милетића на претседника угарске владе грофа Андрашија и на министра финансија грофа Лоњаија о плаћању трошкова око угушивања Бокељског устанка. У својој интерпелацији, датираној у Пешти 23 фебруара 1870, Милетић се позвао на изјаву аустриског министра унутрашњих послова д-р Гискре да су преговори са угарском владом још у току, али да је у начелу примљено да су ти трошкови заједничка ствар Аустро-Угарске, затим је изнео конкретне појединости о устанку, позивајући се на веродостојне податке које је Љубиша изнео у својим говорима о устанку и, на крају, поставио је министрима ово питање: „Је ли истина да је угарска влада трошак учињен при својном утишању немира у Боци Которској за заједнички признала, или да га за такви признати намерава, и ако, на ком законитом темељу, или из којих политичних разлога то учинила, или учинити кани?“¹⁹⁸

Овом својом интерпелацијом Милетић је довео угарску владу, и самога грофа Андрашија, у врло тежак положај не само пред пештанским парламентом него и пред читавом европском јавношћу. У свом говору, на седници од 10 марта 1870, Милетић је констатовао ову очигледну противречност између тврђења угарског претседника владе, с једне стране, и аустриског министра унутрашњих послова, с друге стране: „Госп. министар-претседник одговори да царска влада није никакве кораке учинила код наше угарске владе у тој ствари, а министар Гискра у далматинском одбору двапут се изјаснио да су се преговори у истини водили између две владе, па штавише да је наша влада пристала на неке погодбе“. Дописник Заставе, у свом извештају са седнице парламента, износи ове конкретне појединости:

Могу вам без бојазни да ће моћи ко противно — а било је и Србаља у седници — казати да је интерпелација, кад је читана, и беседица при том говорена, велики утисак на сабор учинила... И на уста и речи министара упрле се биле очи и уши свију. Свакоме је било радо знати не само како ће се Андраши искобељати из тог заплета, него шта ће министри на саму ствар одговорити, јер ни Мађарима, па ни десничарима, не иде баш од срца плаћати за лудо изазвани бокељски устанак... Нас ова ствар интересује због тога, што ће да изиђе да ћемо морати и ми плаћати што су Аустријанци хтели, ако и нису могли, смлавити нашу бра-

¹⁹⁷⁾ Ибид.

¹⁹⁸⁾ Застава, 4-III-1870.

ћу и што ће се за ту цену пазар између Беча и Будим-Пеште учинити о кожи друге наше браће у Крајини...¹⁰⁹

Нови далматински намесник Гаврило Родић расписао је општинске изборе у свим градовима у Далмацији. Избори су се обавили крајем фебруара и почетком марта 1870. У поређењу са ранијим општинским изборима, ови су били знатно либералнији и толерантнији: град за гродом падао је у руке народњака. Најзад су освојене и раније неоспорне талијанашке неосвојиве куле: Дубровник, Сплит и Задар. Победа Народне странке на изборима у Задру прослављена је као национални празник. Дојучерашња Вагнерова и Лапенина метропола доспела је, вољом народа, у народњачке руке. Задарски дописник *Заставе* Лазо Томановић објавио је одушевљен чланак *Слава Задру!* Млади Бокелъ клицао је од радости:

Задар је до сад био тако рећи једини наслон, то је био педестал имена и важности Лапениног: кадгод му је намигнуо, Задар је као престолница Далмације и представница њена брз на послу био; које год је његово недјело требало чим подкријепити, поузданица је њему вазда у заступству задарском готова била: нема много да је Задар повјерење Вагнеру гласовао што је четири кнежине Грбаљске у pepeo претворио! А сада? Сада му се измакну тај педестал испод кога он пада у своје ништа, у мрак, а Задар се подиже из мрака на нов живот и тијем се овјенчају трудови народних бораца на приморју, тијем осигураје већина при првим изборима саборским, тим побјеђује идеја славенска у граду најотрованијем талијанштином... То је таква победа народне ствари браће наше на приморју и читавог југословенства, да се ми чисто и још не можемо увјерити о њој, ма да нам је јављају бечке новине; тај се корак народног напретка на приморју може гигантскијем да назове...¹¹⁰

Победа народњака на градским изборима у Далмацији дала је новог потстрека Стјепану Мигрову Љубиши да са још већим еланом продужи борбу против Вагнера у бечком парламенту. Иако је борба била тешка и противник на високом положају министра земаљске одбране у аустриској влади, Љубиша није клонуо духом. Потпомогнут од Народне странке у Далмацији и Хрватској, у сталном контакту са пријатељима и једномишљеницима у Војводини и Србији, морално потстицан од задарског *Народног листа*, сисачког *Зачочника*, новосадске *Заставе* и *Народа*, београдског *Јединства* и *Србије*, Љубиша је стално добивао нове импулсе и потстреке да настави и оконча започету борбу до коначне победе над Вагнером. У тој борби и у тадашњем историском тренутку, Љубиша је био несумњиви тумач расположења позитивних народних снага читаве Далмације. У којој су мери услови и прилике у бечком парламенту биле тешке, противник нелојалан, односи између зараћених тавора затровани и перспективе за победу над надмоћним противником неодређене, даје се јасно наслутити из овог новинарског извештаја:

¹⁰⁹) Застава, 18-III-1870.

¹¹⁰) Застава, 11-III-1870.

Далматинска ствар, која је била у Рајхсрату стављена на дневни ред за 17. о. м., морала се тога дана уклонити, јер акта, која се односе на устанак и умирење Боке Которске, није влада ставила на сто куће, ма да је министар Гискра то учинити обећао. Један је члан Рајхсрата хтео тај случај употребити за предмет интерпелације, но на обећање министарства да ће се дотична акта поднети, одступио је од своје намере.

Из овога се види јасно да ово министарство никаква основа за даље одржање своје нема, пошто већ и недопуштена средства, утајивање, употребљава да се само може одржати... Како је министарству познато, да је далматински заступник Љубиша спреман да због владиног поступка у далматинској ствари исту стави у стање оптужбе, а знајући и то да би у тој ствари једва скрпила већину за себе, то је приморана била латити се тога маневра да одуговлачи изнашање дотичних списа. Међутим, ни то маневровање неће јој помоћи. Све вести из Беча слажу се у томе да су министарству овоме дани избројани...¹¹¹

Претпоставка овога новинарског извештача да су бечкој влади и Вагнеровом министровању „дани избројани“ били су тачни, али до тога часа требало је учинити још великих напора и издржати још једну тешку борбу.

Свој завршни говор о Бокељском устанку одржао је Љубиша на седници пленума бечког парламента 25 марта 1870. Пошто је укратко поновио своје раније оптужбе против бечке владе уопште, а против Вагнера и Гискре напосе, Љубиша се критички осврнуо и на њихове последње покушаје да одбране владину политику и своје држање према устаницима. Говорећи о паљењу бокељских села, Љубиша је констатовао чињенице:

Министар унутрашњих дела рекао је да су бокешка села спаљена са ракетлама à la Gongrève. Ја као очевидни сведок могу вас уверити да су та несретна села поживена са жигцима à la Pollak, од којих се предало у Будви војацима 6 децембра 1869 сијасет шатула, што значи да је морала постојати заповед да се куће пале... Докаже ли се да је из изгорелих кућа пушке пукло, не само, но да је у њим бивало живог духа кад су гореле, ја ћу одустати од моје тужбе.¹¹²

Љубиша је, даље, изразио своје уверење да је одлагање Далматинског сабора било „дело неуставно, мрско и излишно, кад влада има ионако у њему већину, осигурану изборним законом и изборним сплеткарењима“. Љубиша тврди да заседање Сабора у Задру није могло имати никаквог утицаја на развој догађаја у удаљеној и одвојеној Боки. „Ја се збиља никад нисам надао чути од једне уставне владе хвалити бегане већине тога сабора, хвалити један корачај неуставни и без политичне одважности“, вели Љубиша. Прелазећи на најосетљивије политичко питање, на питање југословенске пропаганде, Љубиша поставља ова питања:

Или се ту говори о једној пропаганди тајној и приређеној, која ради отети Турској неке крајине, или се говори о оној јавној пропаганди, која је својствена свакоме Југословенину по крви и

¹¹¹) Застава, 20-III-1870.

¹¹²) Застава, 5-IV-1870.

пореклу према својој браћи у Турској? Ако се сађе на ову последњу, Сизифова радња ископаће је, неће бити довољно ни вешала, ни то-ова, јер она почива у једнакој повесници, у једнаком племену, језику, обичају и у стварној користи; лежи, велим, у чувству братимства, у једнаком болу, у једнакој нади, у једнакој прошлости, у једнакој будућности... Говори ли се пак о некој пропаганди приређеној и скрвеној, онда морам питати господу министре: имају ли или немају доказа?¹¹⁸

Ни Вагнер ни Гискра нису имали доказа у рукама, али су доказе имали Љубиша и Вончина. Министри су то добро знали, и зато је нервоза расла и политичка атмосфера у бечком парламенту постајала свакога дана све затегнутија и све засићенија електрицитетом. Најновија архивска истраживања д-ра Војислава Вучковића подигла су крајичак завесе са још увек недовољно расветљене политичке позадине Вагнерове афере:

Љубиша и Заточник нису предали јавности Вагнеров документ. На њих је свакако извршен велики притисак да не открију државну тајну. Да ли је сам цар одвратио Љубишу од објављивања? Он га је тих дана примио у аудијенцију. Захтев му вероватно није поставио отворено, али је могао апеловати на његову сарадњу да се преброди тешка политичка криза... Цар је дао из своје касе Бокелџима 50.000 форинти и наредио да им се пошаље помоћ у храни, Хазнерова влада већ је била одобрила знатан кредит, а Потоцкова је повисила помоћ. Одобрени су и кредити за изградњу путева у Далмацији, подизање школа и цркава и унапређење пољопривреде...¹¹⁴

Иако није објавио документа која је имао у рукама и који-ма је могао политички и морално потпуно дисквалификовати Вагнера, Љубиша је ипак иступио из бечког парламента, заједно са осталим посланицима свих опозиционих странака и група. Истога дана упутио је овај проглас својим бирачима у Боки:

Ја сам дакле изашао из царевинскога вијећа са 50 другова, јер смо сви били увјерени да ћемо тим кораком сломити ону владу, коју су попели закони декембарски. Та је влада била противна политичном напредку свакоје нењемачке народности, а у оним земљама где Њемаца нема, она је штитила сваку другу народност против наше... Што се тиче Далмације на поособ, та је влада занемарила све оно, што би ову крајину из давне запуштености оживило: исушење Неретве, жељезнице далматинске, лука спљецка — планови готови и преовјejани — леже и данас по углових министарства трговине престрти прашином и паучином... Увод народњег језика у јавном животу наступа на честе и скрвене противности. Сразмјерна диоба школске дотације, сиромашко стање жупника обије цркве, рђави путеви, горе луке, законарство поморско и други подобни предмети нијесу ту владу занимали. Она је својим дуљењем отстранила да до расправе дође посао бокешки. С једном ријечи, она је била наша немила маћуха.¹¹⁵

Љубиша је 25 марта одржао свој последњи говор о Боки, одмах сутрадан, 26 марта, иступио је из парламента, а већ 1 апри-

¹¹⁸) Ибид.

¹¹⁴) Dr. Vojislav J. Vučković, Ristić, Strossmayer i Wagnerova afera, 38.

¹¹⁵) Застава, 5-IV-1870.

ла формирана је нова влада под претсједништвом Пољака Адама Потоцког. У нову владу нису ушли ни Вагнер ни Гискра. Задарски дописник *Заставе* писао је са непрекривеним задовољством:

Већ знате и не треба да вам јављам, да се стрмоглавио са највишег званија наш негдашњи намјесник са свом својом дружином. Ово вам не би ни спомињао да није тај Осман-паша међу нама био и да му нису летили брзојави из наше Далмације при његовом наименовању од оне партије, која мрзи и народ и све што је народно, и која се радовала вјешалима и паљењу бокешких села и вароши и трвењу винограда. Сада је та партија покуњила главу и јадикuje на паду тако страшнога јунака...¹¹⁶

Поставља се питање: да није, можда, Љубиша — приликом своје аудијенције цару — у име Народне странке изразио жељу да главни виновници бокељских крволоштава, Вагнер и Гискра, буду уклоњени из владе? Или да није, можда, Љубиша то поставио као један од услова да не објави документа која би компромитовала не само Вагнера него и целу владу? На ова питања немогућно је дати било какав одређен одговор, али је чињеница да је нова влада Пољака Потоцког пружила знатну материјалну помоћ попаљеној и опустошеној Боки. Није искључено да је и ова помоћ била условљена приликом Љубишине аудијенције. Иако није био ни народни борац, ни национални револуционар, Љубиша је волео свој народ и своју Боку, тако да се у његово родољубље ипак не може сумњати. У његовој политичкој каријери било је и дизања и падања, и лутања и посртања, и скретања с правог пута на странпутице, али је његово држање за време Бокељског устанка, у крајњој оцени, ипак било позитивно. Вероватно би се Светозар Милетић на његовом месту и у његовом положају друкчије понео, али Љубиша није био Милетић.

Можда је најтачнију карактеристику Бокељског устанка од свих његових савременика дао Милетићев најближи сарадник и суборац Михаило Полит-Десанчић речима:

И тако видимо опет и при бокешком устанку да се силе парцијално без више цели троше. Има томе више од 15 година како се то свуда понавља. Видесмо два, три помања устанка босанска, видесмо устанак херцеговачки под Вукаловићем, видесмо ратове црногорске, видесмо критски устанак, видесмо чете бугарске — све без договора заједничког, без цели и плода. Да је та пропала снага *уједаред* заједнички употребљена била — где би сад било турско господовање?¹¹⁷

У истом свом чланку Полит-Десанчић је покушао да укаже и на тешке унутрашње противречности у политичком ставу Хабзбуршке Монархије према Бокељском устанку као таквом:

Бечки рајхсрат, немачки доктори мишљаху да са Бокељи као са гомилом „барбара“ имају посла, па да у име „културе и цивилизације“ имају право узаптити крв варварску у интересу и у ко-

¹¹⁶) Ибид.

¹¹⁷) Народ, 1870, бр. 35.

рист немачке Аустрије, те хтедохе увести тако звани „одбранбени закон“ и у Боки... И крв би проливена, али се одбранбени закон не могаше увести... Из прва бунтовници, ребели и велеиздајници — за које губилишта беху приправљена — постаху Бокелџи уговарајућа странка са Аустријом — готово уникум у међународном праву! Но шта је побудило Аустрију као велесилу европску да са ребелима, сопственим поданицима, као ратујућом странком уговара? Није ли могла она бокешки устанак угушити? Јунаштво бокешко беше дивно, величанствено. Али Аустрија по новом одбранбеном закону може да стави на ноге неки милион војника, па би, напоследку, пре или после, Бокелџи изнемогли, а Аустрија победила. Али, иза Бокелџа стајаше Црна Гора, иза Црне Горе стајаше сав српски народ у Аустрији и Турској, те иза српског народа могаше се наједаред створити на супрот аустриско-турској алијансији — руско-пруска алијансија, па да оно милион војске аустријске не буде доста ни за границу галичку и саксонску. Једном речи: из бокешког устанка могао је букнути пламен источног питања.¹¹⁸

Иако није стајао на социјалистичким позицијама и није веровао у друштвени преображај човечанства, који ће неминовно решити и источно питање, Михаило Полит-Десанчић је био један од оних, изузетно ретких, југословенских политичара тога доба, који је осетио историски значај Бокелџског устанка и, у својој оцени, уочио и образложио многе истине о узроцима и последицама овога народног покрета, који је снажно заталасао широке масе југословенских народа, допринео њиховом активнијем националном буђењу, живљем политичком изграђивању и јачем револуционисању, у тадашњим условима нашег историског развоја.

¹¹⁸) Ибид.